پښتون
افغان
افغانستان

محمد حسن کاکړ

۱۳۹۹هـ.ش پېښور

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم: پښتون، افغان، افغانستان

لیکوال: محمدحسن کاکړ

شمېر: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپ کال: ۲۰۲۰م / ۱۳۹۹ل

کمپوزر: سلطان سنجر راسخ

ډیزاینر: فرهاد فرهاد

ایډېټر: سمیع الله زیار

چاپځای: قلم کتاب پلورنځی

خپرندوی: قلم کتاب پلورنځی او اذان کتابکور، پېښور بورډ بازار
۰۰۹۲-۳۱٦۵۰۵۰۵۷۸
Qalamkitab2@gmail.com

بسم الله الرحمن الرحيم

کورودانی:

له کاکړ تاریخ بنسټ څخه مننه کوو چې د پوهاند محمد حسن کاکړ د "پښتون، افغان، افغانستان" کتاب د بیا چاپ اجازه یې راکړه.

مینه او مننه
قلم خپرندویه ټولنه

د بنسټ یادښت

(پښتون، افغان، افغانستان) د لرغوني افغانستان د تاریخ په اړه لنډ مالومات وړاندې کوي. پر اریانا د مقدوني سکندر له یرغلونو وروسته زیات لیکل وشول. پوهاند کاکړ په دې برخه کې له نویو چاپ شویو اثارو ګټه پورته کړې او په لرغونې اریانا کې یې د پښتو د څرک د موندلو هڅه کړې او دا یې ښودلې چې پښتو ژبه له کومې ځانګې څخه ده؟

په دې اثر کې د افغان نوم او د هغه د تحول هغه مراتب چې نورو ولسونو د اسواکا، اسوه غانه او ابګان په نومونو یادول، بحث شوی. په پای کې دا نومونه د افغان په کلمې واوښتل؛ خو دا چې څنګه دا کلمه په افغان واوښته او کومو ولسونو او قومونو ته اطلاق شوه؟ تاسې یې په دې اثر کې ولولی.

په دې اثر کې په «افغانستان» هم بحث شوی. د لا ښه پوهاوي لپاره د دې هېواد پخواني نومونه چې مشهور یې اریانا او خراسان وو، هم تشریح شوي چې دلته مهمه موضوع د احمدشاه بابا له امپراتورۍ ورسته د افغانستان د جغرافیې کوچني کېدل او په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورند په هوکړې له افغانستان څخه د یوې ټوټې (کوزه پښتونخوا) جلا کېدل هم دي.

دا اثر د درییم ځل لپاره په پېښور کې د قلم خپرندویه ټولنې له خوا چاپیږي، کاکړ تاریخ بنسټ له دوی مننه کوي او هیله لري چې لوستونکي ورنه ګټه واخلي.

په درنښت
د کاکړ تاریخ بنسټ
کابل
۲۰۲۰/۳۰/نومبر

لړلیک

لومړی څپرکی.. ۱

پښتون ۱

آریایان او پارس ۷

آریایان او هند ۷

آریایان او آریانه ۸

ساکا او ستیان سره بېل تېرونه وو ۱۶

ساکا او هخامنشي امپراتوري ۱۹

د مقدونیي سکندر او آریانا.. ۲۱

سکندر په ختیځه آریانا کې ۳۱

سکندر په هند کې.. ۳۳

د سکندر وروستی وخت ۳۵

یونان ـ باختري دولت.. ۳۸

پارتیه.. ٤۰

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې............ ٤۱

یوچیان یا کوشانیان.. ٤۲

ساسانیان او یفتلیان ٤٤

پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر ٤۷

پښتون په لرغونې زمانه کې ۵۱

دویم څپرکی ۷۱

افغان ۷۱

درېیم څپرکی ۸۲

افغانستان ٨٢
آريانا ٨٢
خراسان ٨٨
افغانستان ٩٢
د افغانستان د پولو ټاکنه ١٠١
د ډيورنډ توافق ليک يا د ١٨٩٣ کال کابل کانونشن ١٣٠
يادښتونه ١٣٣
د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار ١٤٩
د بنسټ په اړه: ١٥١

سریزه

دغه لیکنه په اصل کې یو تاریخي اثر او په مشخص ډول د لرغوني افغانستان د تاریخ یوه لنډه سروې ده. دا ریانا په تېره د لومړیو مهالونو تاریخ کښل گران څه چې تر ډېره حده یو ناشونی کار دی. اساسي ستونزه دا ده چې د لرغونې آریانا په اړه تاریخي شواهد بیخي لږ او حتی د نشت په حال کې دي او دا خو واضحه ده چېرته چې شواهد نه وي، هلته تاریخ نه وي. دا چې د آریانا ویدي دوره او په خاص ډول د پاراداتا یا پیشدادیانو دوره افسانه ییز ماهیت لري، په اصل کې له همدې امله ده.

د آریانا اوستایي دوره په نسبي ډول تر یوه حده روښانه ده. د روښانتیا یو دلیل د زردښت د وخت زند اوستا شته والی او بل یې د یوناني تاریخپوه هېرودوت تاریخ نومي اثر دی چې په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ په اړه دی. هغومره چې د نړۍ لومړنی تاریخپوه هېرودوت په خپل اثر سره د لویدیځې اسیا، منځنۍ اسیا او تر څه حده د سهیلي اسیا لرغونی تاریخ روښانه کړی، بل تاریخپوه نه دی روښانه کړی. له همدې امله به وي چې ځینو تاریخپوهانو هخامنشي دوره د نړۍ د دغې برخې لومړنۍ تاریخي دوره گڼلې ده.

د دغې پراخې سيمې په هکله مقدوني سکندر (۳۵۶ــــ۳۲۳ مخزېږديز) له يرغلونو نه وروسته تاريخپوهانو دومره ډېرې ليکنې کړې، چې په هغو سره يې د هغه ټوله دوره تر زياتې اندازې روښانه کړې او له هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې کړي دي.

د دوی د اثارو پر بنسټ کېدلی شي د لرغوني افغانستان د دغو دورو تاريخ وکښل شي؛ که څه هم هغه به پوره نه وي.

په افغان تاريخپوهانو کې تاريخپوه احمد علي کهزاد دغه کار کړی دی او په دې اړه يې يو لوی اثر په دوه لويو ټوکونو کې «د افغانستان پخوانی تاريخ» په نامه کښلی دی، خو کهزاد د خپل وخت ټول يا حتی ډېر اثار په لاس کې نه لرل. له ده نه وروسته په دې اړه ډېر نور آثار هم خپاره شوي دي.

ما په خپل دغه اثر کې له دغو نويو آثارو نه هم استفاده کړې ده؛ خو زما دغه ليکنه د لرغوني افغانستان د تاريخ يوه لنډه سروې ده. د دې لپاره چې د پښتنو څرک پکې ومومم. د دغو اثارو پر بنسټ زه په خپله دغه څېړنه کې په دې نظر شوی يم چې پښتانه په اصل کې ساکا دي، يا د ساکا کومه څانگه ده. ساکا چې له ستيانو نه جلا يو آريايي قوم و، په کومه نامعلومه لرغونې زمانه کې د ارياييانو له لويې ډلې نه بېل شوی او بيا ډېری يې په لرغوني افغانستان يا اريانا کې مېشت شوي دي. په دې ډول پښتانه د افغانستان ډېر لرغوني اوسېدونکي کيږي. دغه ټولې موضوعگانې د دغې ليکنې په لومړني څپرکي کې بيان شوې دي.

په دويم څپرکي کې د افغان نوم او دهغه تحول څېړل شوی دی. گاونډيو ولسونو پښتانه د اسواکا، اسوه غانه، او ابگان په نومونو يادول، چې هغه بيا په اسلامي افغانستان کې په افغان تحول وکړ. هغسې چې نورو پښتانه افغانان بلل وروسته يې د افغانستان ټول اوسېدونکي هم په دغه نامه يادول. دا ځکه چې دغو افغانانو د يرغلگرو په برابر کې د خپلو ملي، وطني او عقيدوي ارزښتونو نه دفاع کوله.

په پای کې د افغان نوم دومره حاوي، یو موټی کوونکی او تمثیل کوونکی شو چې د وطن ټولو اوسېدونکیو هغه په دغه مفهوم ومانه او غوره شویو استازو یې په اساسي قوانینو کې هم ثبت کړ. اوس افغان هغه څوک دی چې د افغانستان قانوني تبعه دی. په دې ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نړۍ والو ته د ملي توب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندونکی شوی دی.

وروستی څپرکی د دغو افغانانو هېواد(افغانستان) ته ځانګړی شوی دی. څنګه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوګنځی یې هم په ډېرو نومونو یاد شوی دی چې په هغو کې اریانا، خراسان او افغانستان یې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښه پوهاوي لپاره اریانا او خراسان هم معرفي شوي دي؛ خو په داسې حال کې چې اریانا او خراسان اوس وچ تاریخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځوونکی مفهوم لري. اوس یوازې دغه نوم دی چې افغانان په حقوقي، روحي، هویتي او وجودي لحاظ ځانونه ور پورې تړي؛ خو له بده مرغه په نولسمه پیړۍ، په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمدشاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او هم د لوی افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وګڼل شوه. په دغه برخه کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بیان شوې ده.

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړی څپرکی

پښتون

پښتون د افغانستان له هغو قومونو څخه دی چې د دغه هېواد اصلي اوسېدونکي یا ډېر لرغوني اوسېدونکي دي، نور قومونه د تاریخ په اوږدو کې یو وخت بل وخت دلته مېشت شوي دي. څنګه چې افغانستان په اسیا کې د پراخو سیمو په منځ کې پروت دی، لوی فاتحان او لوی ټبرونه له لرغوني مهال نه را په دېخوا پکې ننوتلي، تربنه وتلي او څه یې پاتې شوي دي. له همدې امله ده چې نن ورځ په دغه هېواد کې ډېر ټبرونه مېشت دي او څه باندې دېرش ژبې پکې ویلی کیږي؛ خو پښتو او پاړسو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېواد ټول اوسېدونکي د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې د افغان په نامه یاد شوي دي او افغانان د قانون له نظره سره برابر حقونه لري او د ژبې، قوملي، جنس او مذهب له نظره هیڅ توپیر په کې نشته او که څوک د امتیاز خاوند کیږي، هغه به د شخصي وړتیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي.

د دې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو ټبرونو او موضوعګانو هغه وخت بحث کیږي چې په اصلي موضوع پورې تړاو ولري. دا چې پښتون څه وخت پیدا شوی، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او ګرانه ده. دغې موضوع انسانان سره وېشلي دي؛ هغوی چې پېدایښت لوی څښتن ته منسوب ګڼي او هغوی چې پېدایښت د

تکاملي عملیې نتیجه بولي. دا چې کاینات څه وخت پیدا شول، په دې اړه هم ډول، ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساینس پوهانو کې دغه نظر خور دی چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه میلیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) پایله ده؛ خو دا دغسې یو پیچلی نظر دی چې بیان یې گران او درک یې لا هم گران دی، مگر هغو ته چې ساینس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي.

د دغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره وویل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه زرو کالونو په منځ کې په افریقا کې پیدا شوی. د انسان به اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی، په دې چې د دغه مهال انسانانو هډوکي په افریقا کې موندل شوي دي. له دغو انسانانو نه ځینو یې اتکل سل زره کال د مخه سهیل لودیځې اسیا ته او بیا له دغو سیمو نه د اسیا- اروپا پراخو تودو سیمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځینې یې اټکل، دېرش زره کلونه د مخه سایبر ته ورسېدل او بیا ځینې یې د کنگل په دغې دورې کې د بېرنگ له لارې امرېکې ته لاړل (!) د کولمبیا پوهنتون یو فزیک پوه لا په دې نظر دی، چې: "په واقعیت کې نور ټکرونه هم وو، چې یوه یې زموږ کاینات رامنځته کړ او نورو یې نور کاینات رامنځ ته کړل" په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر یو یې کهکشانونه (Glaxies) او هر کهکشان یې نظامونه او هر نظام یې ستوري لري او زموږ ځمکه د لمریز نظام یو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخېدلو په حال کې دي.

خو دا معلومه نه ده چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرگند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجیکي ډله ده چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانگړتیاوې لري او په خاص ډول د رنگ، وېښتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپیر لري، لکه سپین پوټکي آریایان او تور پوټکي افریقایان.

تاریخپوهان، ژبپوهان، لرغونپوهان او انسان پېژندونکي په دغه نظر دي چې پښتانه سپین پوټکي آریایان دي. دغه نظر د نږدې دوو پېړیو به بهیر کې تثبیت شوی، یعنې وروسته له هغه چې

اروپایانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکیو په اړه څېړنې او لیکنې وکړې. دغسې لیکنې وروسته له هغه ډېرې شوې چې فرانسوي لرغون پېژندونکو ته د شلمې پېړۍ په اولنې نیمايي کې اجازه ورکړل شوه چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسویانو اول د پروفیسر شلومبرزي، بیا د اګرشمن او ډاکټر برنارډ په مشرۍ د سرخ کوتل ډبرینه لیکنه او د آی خانم یوناني ښار لوڅ کړ. فرانسویانو په دغه ډول د افغانستان تاریخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاریخپوهانو هم دافغانستان د تاریخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې لیکنې او څېړنې کړې دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، میرغلام محمد غبار او عبدالحی حبیبي وتلي تاریخپوهان او د ګڼ شمېر اثرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هویت په تاریخ کې تثبیت کړ او افغان پېژندنه یې د باندنیو پوهانو له انحصار څخه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې آریایان دي. په دغه اړه نور روایتونه هم وړاندې شوي دي چې ډېر خپور شوی روایت یې دادی چې پښتانه د اسرائیلو د لسو قومونو څخه هغه ورک شوی قوم دی چې له سوریې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول؛ خو دا یو جوړ شوی یا جعلي او بې بنسټه روایت دی چې د همدې څېړکي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره څرګند شوي وي چې آریایان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. آریایان له نن نه شپږ زره کاله پخوا په یوه ژبه ګړېدل چې هیڅ څرک یې نه دی لېدل شوی؛ خو وروسته یې د اریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره ډلې ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بېلې شوې؛ خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي چې په دې اړه شواهد نشته او نظرونه هم ډېر دي. د دغو نظرونو له مخې اروپا بېلې سیمې لکه؛ جرمني، سکندنویا، د مدیترانې سیمې د آریایانو لومړی ټاټوبی ښودل شوی دی؛ خو اروپایان چې په اسیا کې په نولسمه پېړۍ کې ډېر ښکیل شول او پوهانو یې چې هندي او ایراني ژبې وڅېړلې، په دې فکر کې شول چې د دوی خپلې ژبې له دې ژبو سره خوېندې دي. ماکس میولر (Muler Max) او نور ژبپوهان په دې نظر دي چې آریایان د هندو اروپایانو نیکونه دي. په دې ډول د آریایانو اصلي ټاټوبی په اسیا کې وګڼل شو[۲].

په دې اړه تاريخپوه کهزاد په پوره باور سره وايي چې «د اريايانو د پيدا کېدو او ظهور ځای او زانګو داکسوس د سرچينې او سردريا ترمېنځ سيمه او يخه منطقه ده»[٣].

خو نوميالی استرليايی انسان پېژندونکی ګوردن چايلډ (Gordon Childe) په خپل آريان (The Aryan) نومي اثر کې د اريايانو د پيدا کېدلو په اړه د يادو شويو ګڼېو له تحليل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي: « د تاريخي مهالونو د اريايي ولسونو غټه برخه د ډبرې د دورې (Stone Age) د ناردیک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلی شي. د ختېنو لوښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچينه په لږ او ډېر باور سره له دغو مرکزونو څخه يوه ته ورسول شي. « سهيلي روسيه يا سکندنويا » خو دی د سهيلي روسيې د ګڼېې احتمال پياوړی ويني[۴]. ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوی دی چې له سهيلي روسيې نه د اريايانو لومړی لېږد ځرګند دی، چې بيان به يې زر وشي.

دغه سيمه د اروپا- اسيا (Eurasia) هغه برخه ده چې د اريايانو لېږد ترېنه ځرګند دی. دغه سيمه د اروپا- اسيا هغه پراخه برخه ده چې د هنګري له ختيځ ځنګلونو نه د مانچوريا تر شنو ورشوګانو او د سايبريا له جنوبي څنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېيمه برخه ځمکه په غېږ کې نيسي او منځنۍ اسيا يې زړی جوړوي.

دغه ډېره پراخه سيمه چې د التای (Altai) غرونه يې په دوه برخو ويشي، داسې پراخ ډاګونه او ورشوګانې لري چې د څارويو د ساتنو او پوونده توب لپاره د نړۍ تر هرې بلې سيمې ډېره برابره ده[٥]. په څنډو کې يې له پخوا نه کرنه کېده. په دې سيمه کې له ډېر پخوا نه د لوړ کلتور خاوند خلک اوسېدل اريايان له همدغې سيمې نه د اروپا په ګډون نورو خواوو ته تللي دي[٦]. سرمه تيان (Sarmatians) لومړني آريايان دي چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سيمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړی او د اس کلتور يې د نړۍ نورو برخو ته يووړ. داسې هم دوی له اس نه د لومړي ځل لپاره د کشولو او بار وړلو او وروسته د سپرلۍ کار اخيستی دی او د هغه په مرسته يې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتوري ګانې جوړې کړې دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي چې په جنوبي روسیه او شاوخوا سیمو کې د اریایانو په لېږد سره رامنځته شوې دي. له دغې سیمې نه د آریایانو لېږد له نن نه څلور زره کاله د مخه اټکل شوی دی. څنګه چې دغه اریایان د سپین پوټکو خلکو نیکونه دي او په اسیا او اروپا کې خورې ځانګې لري او ژبې یې سره ورته او په اصل کې سره یو دي، د هندو اروپایي په نامه یاد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهیر کې چې پېړۍ پېړۍ یې نیولي، په دوو برخو ووېشل شول. لویدیځه او ختیځه برخه.

لوېدیځه برخه یې هغه ده چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسیا (Minor Asia) یانې نننۍ ترکیې ته ننوتل او له هغو ځایي خلکو سره له ګډ کېدلو نه وروسته پرې لاس برې شوه او د هټایټ (Hittite) په نامه سلطنت یې جوړ کړ(۷).

د هندو ایراني په نامه د آریایانو بله ډله د کسپین سمندرګي په غاړه د ختیځ خواته تاو شوه او بیا دوه برخې شوه. یوه برخه یې له قفقاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځایي خلکو هرویانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته یې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ(۸). بله برخه یې چې تر هغې بلې نه ډېره لویه وه او په هندو اروپایي ځانګې یاده شوه، د ختیځ په لور لاړه، له سر دریا او آمو نه واوښته، په باختر کې مېشته شوه او بیا د پنجشېر او کابل پر سیندونو ور ښکته شوه(۹). دا چې کهزاد د آمو او سر دریا تر منځ سیمه د اریایانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه یې شاید د اریایانو دغه لېږد وي. ګرشمن دا هم وايي چې د آریایانو یوه بله څانګه چې ډېر د مخه د هند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزیه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، د دغو آریایانو په مخ کې خنډ شوه چې په سیمو کې یې ور ننوځي. په نتیجه کې هغوی اړ شول چې د لویدیځ د لوړې سطحې په لور په هغې لارې یون وکړي چې له باختر نه د ایران (فارس) زړه ته ورسیږي.

ګرشمن چې د افغانستان په سیستان کې کندنې کړې، په دغه ډول د کهزاد د هغه روایت ملاتړ کوي، چې وايي آریایانو له باختر نه په ویدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږدي شاوخوا کې په لېږد پیل کړی دی. کهزاد د دغه لېږد او د هغه اوږد بیان د هغو سرودونو یا مذهبي سندرو له مخې کوي چې رالف ګریفت (Ralph. H. Griffith) په انګرېزي اړولې او عتیق الله پژواک هغه

په پښتو یا فارسي ژباړلي دي (١٠). د ګرشمن او کهزاد د مهاجرتونو همغاړي کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دې موضوع کې د صلاحیت خاوندان او لیکنې یې د باور وړ دي. د کهزاد لیکنه د هغه وخت د پښتنو په اړه یوه مهمه سرچینه ده. په سهیلي روسیه کې د اریایانو له عمومي لېږد نه وروسته د سمریانو (Cimmerians)، ستیانو (seythians) او سرمه تیانو (Sarmatians) واکمني معلومه ده چې د دریېمې زېږدیزې پېړۍ تر پیل پورې یې یو پر بل پسې کړې ده. ستیان چې له منځنۍ اسیا نه را ولاړ شوي وو، د هرودوت په وینا واکمني یې د ډان له سین نه د ډانیوب تر سین پورې جاري وه او په جنوبي روسیه کې یې یو پیاوړی دولت په پښو درولی و چې درې پېړۍ وپایېده او په پای کې سرمه تیانو مات او عوض کړل. له هغه وروسته په روسیه کې نور ټبرونه په واک کې شول، لکه ګاتان (Giths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور. تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) ټبرونه وو چې د اومې، اتمې او نهمې زېږدیزو پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی ټبر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي. له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنګي روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول(١١) چې تر اوسه په اروپایي او اسیایي روسیه واکمني کوي. سرمه تیان هغه آریایان دي چې اول اروپا ته ننوتل، وروسته به ولیدل شي چې ستیان په اصل کې اریایان نه دي؛ خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی، په اناو (Anau) یاد شوي دي چې د مک ګوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلد د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نږدې پراته وو (١٢).

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه د مخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه د مخه په کلو کې اباد وو، کرنه یې کوله، وحشي چټک یا یرغه اس یې د لومړي ځل لپاره اهلي کړی و، لوښي یې په انځورونو ښکلي کول او په ټولیز ډول د لوړ مدنیت خاوندان او د مصر او بین النهرین د کلتوري ژوند هم مهاله وو(١٣)؛ خو روسی انسان پېژندونکی الکزاندر بیلینیتسک

(A.Belenitsk) وايي چې د اناو د کندنې اهميت لږ و، په دې چې هغه يوه ځانګړې موقتي پېښه وه، د ده په وينا اناو د عشق آباد په اوه ميلۍ کې د يوه کلي نوم و[۱۴].

آريايان او پارس

دا چې اريايان ننني ايران ته څه وخت او له کومې لارې ننوتل، په يقين سره معلومه نه ده. په يوه روايت دوی په يولسمه مخزېږديزه پېړۍ کې هلته ننوتل. په دوی کې مادان او پاړسووان يا پاړسيان د نامه خاوندان شول. مادانو د اومې مخزېږديزې پېړۍ په نيمايي او پاړسووانو د شپږمې پېړۍ په نيمايي کې امپراتورۍ جوړې کړې. پاړسووان کوچيان وو او خپله مېنه يې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچايي ټبر يې پازارګاد (Pasargadae) او پاچايي کورنۍ يې هخامنشي نومېده[۱۵].

د هخامنشي کورنۍ سروال کوروس يا سيروس (Cyrus) په مخزېږدې ۵۵۰ کې مادانو ته ماتې ورکړه چې پارس يې هم تر لاس لاندې و. سيروس او ځای ناستو يې له مصر نه تر اباسين پورې امپراتورۍ جوړه کړه، خو تر لاس لاندې سيمې يې نيمه خپلواکو واليانو (Satraps) اداره کولې. لکه چې وروسته به وليدل شي، سيروس د سردريا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساګيتا څانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کالونو واکمنې نه وروسته و وژل شو[۱۶]. د هخامنشي امپراتورۍ دوه پېړۍ دوام وکړ او د مقدونيې سکندر د څلورمې پېړۍ په دويمه نيمايي کې هغه نسکوره کړه.

آريايان او هند

ويدي سرودونه، اوستا او مهابهاراته (د هندوانو لرغونی حماسي اثر) هغسې چې په آريايي دوره کې د نورو ځېزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه يې هم ورکوي. کهزاد د دغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی چې لنډيز يې دادی[۱۷]. د ويدي دورې يوه ډله ټبرونه په پنځه جانه يا د پنځو ټبرونو په نامه يادېده چې ډېر مهم يې د بهاراته او پورو قومونه وو. بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و؛ د پېړيو پېړيو په بهير کې د سينونو پر غاړه يون وکړ، ترڅو له زېږديز کال نه څوارلس

سوه کاله د مخه له اباسین نه تېر شول. شاعرانو او روحانیانو یې د دغه اوږده لېږد په بهیر کې نظمونه و پېیل، چې د ویدا (پوهې کتاب) په سرودونو یادیږي. په دغو سرودونو کې جغرافیوي، په تېره د سیندونو نومونه د اریانا د هېواد دي. بهارتیانو او نورو قومونو د اباسین او د هغه د یوه مرستیال سین په غاړه د هراپا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي درای ویډیان (Draavidians) لاندې کړل او هغوی یې داسا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تر اوسه هم ویله کیږي. له دوی سره د آریایانو جگړې په ویدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، آریایان بیا د پنجاب او گنگا په هوارو کې د مهاباراته په نامه یو ستر حماسي اثر او نور اثار په سانسکریت ژبه کې جوړ کړل او د هندویزم په نامه یې یوه نوې ژوند لاره غوره کړه چې د هغې له مخې یې ټولنه په څلورو پوړونو (Caste) وووېشله: برهمنان (Brahmans) کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شودرا (Shudras). دغه پوړونه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لارښوونې، جنگ، کرنې او ښکته چارو وگمارل شوې. شودرا یې ناپاک گڼل او هغوی له دېنه منع وو چې ویدي سرودونه ولولي یا واوري. دغه طبقې دومره ضییقې ونیول شوې چې د هرې یوې غړی به تر مرگه پورې د هغې غړی پاتې وي. همداسې دغو آریایانو ته تور پوټکو د اسا د مریانو حیثیت لاره. په ټولیز ډول دغو اریایانو د نوي ټولنیز او کورني نظام او همداسې د سانسکرت په تنظیمولو سره یوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هیواد یې بهاراته ورته ونوماوه. په واقعیت کې دوی د نوي دین، کلتور او نظام په رامنځته کولو سره ځانونه له باختري آریایانو نه بېل کړل(۱۸).

آریایان او آریانه

په اریانا کې د ویدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الینایان (Alinas)، پکتیان (Paktians)، بهالانیان (Bahalanias)، شیوایان (Shivaians)، ویشانیان (Vishaninians)، انویان (Anuians)، دریوهویان (Druhyvians)، توراشیان (Turvasaiahs)، یادویان (Yaduians)

او پوریان (Puruians). د کهزاد دغه انویان شاید د مک گورن او چایلد هغه انویان وي چې د مخه یې بیان شوی دی. دادیکا دلته نه دي یاد شوي او هېرودوت هغوی د گندهاریو په ډله کې راوړي دي چې وروسته به یې بیان وشي.

په هر حال، دا هغه ټبرونه دي چې د کهزاد د لیکنې له مخې څه یې په باختر کې پاتې شول او نور یې له هندوکش نه واوښتل او تر اباسین پورې په هوارو او درو کې اباد شول او د لسو ملکانو له جنگ نه وروسته چې لسو ټبرونو په کې گډون کړی وو، له آریانا څخه ونه وتل او په خپلو سیمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وینا پکتیان یا پښتانه له باختر نه د ټبرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول: "یوه څانگه یې له نورو قبیلو او کورنیو سره د هندوکش جنوب ته ښکته شوه او په اخر کې د اریانا په جنوب شرقي سختو منطقو او د غرو په لمنو کې مېشت شول او دغه ځای یې د پکتیانو د استوگنې د ځای په نامه مشهور کړ". بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او "د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ او دغې څانگې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ (۱۹) ". کهزاد دا هم وایي چې د هغوی "... یوې څانگې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پریواته خواته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نږدې ځایونه ونیول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و". دی زیاتوي چې د هېرودوت د لیکنې له مخې "... یوه کوچنۍ څانگه لا هم د غرب خواته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوگنه غوره کړې ... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس، خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو(۲۰)".

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactycs) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند گاونډیان یې گڼي، وایي چې "نور هندیان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspatyrus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد گاونډیان دي". نوموړی، د دوی هېواد د هند په شمال کې ښیي او وایي چې نور هندیان هغه دي چې د هند په شمال کې

د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د هېواد ګاونډیان دي او دوی د باختریانو په شان ژوند کوي. دی دا هم وایي چې "په هندیانو کې دوی تر ټولو جنګیالي دي"[۲۱]. هېرودوت په نورو قرینو کې پکتیان بیا بیا یاد کړي دي. بیلو او کهزاد بیا د پکتیانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ویلي یې دي چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (د نولسمې ولسمۍ پېړۍ پښتونخوا) سره سمون خوري او د اباسین او هلمند سین ترمېنځ پرته سیمه ده [۲۲].

دا هماغه سیمه ده چې وروسته د ګندهارا او بیا په لږ توپیر سره د روه په نامه یاده شوې ده. اصلي یا لومړنی افغانستان هم همدغې سیمې ته ویل کېده. د دغه واقعیت په ملاتړ دا هم ویل کېږي چې په دغه سیمه کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم یې په کې کوچې توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک ګڼي او زیاتوي چې دغو خلکو "... د پکتیک (یا پښتني) د سیمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختریانو سره ډېر مشابهت درلود" [۲۳]. څنګه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو، طبعي ده چې پکتیان به لکه څنګه چې هېرودوت وایي، پکتیان به له باختریانو سره د په ژوند طرز کې ورته وو.

هېرودوت چې د تاریخ پلار ګڼل شوی دی په ۴۸۴ مخزېږدیز کال کې په کاریه (Caria) کې زیږېدلی چې په اناتولیې (نننۍ ترکیه) کې د یونانیانو سیمه وه. هېرودوت له ګرځنده ژوند سره مینه لرله، د پارس او یونان د امپراتوریو ډېرې برخې یې ولیدلې او ددې ولسونو هغه نکلونه او عادتونه یې وکښل چې پخپله یې ولیدل یا یې له نورو واورېدل. د تاریخ په نامه د هغه پنځ کتاب د یونان او هخامنشي پارس جګړې بیانوي. هغه په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ، د امیزانو (Amizons) یا جنګیالیو او وژونکو ښځو او د ستیانو د حېرانوونکو تمرینونو بیان ته ځانګړی شوی دی.

تر هېرودوت د مخه یو څو لیکوالو د ځینو هېوادونو او ولسونو تاریخونه کښلي دي؛ خو د هغوی را پاتې پاڼې نامربوطې او نیمګړې دي. هېرودوت په ټوله نړۍ کې لومړنی کس دی چې د کیسې کوونکي استعداد یې ښودلی او د ډېرو ملکونو او مهالونو بیان یې د ټول په توګه په منسجم ډول کړی دی. په خپل اثر کې یې حیرانونکي عادتونه او عجب مخلوقات هم ذکر کړي،

له دې امله په ده باندې د دروغجن او غولول شوي گمان هم شوی و؛ خو په دې نږدې وختونو کې ارکيالوجيکي کيندنو د ده ليکنې تاييد کړې دي. د ده د تاريخ له برکته ده چې په لرغونې زمانه کې د يونان او منځنۍ اسيا سيمو تر منځ د ولسونو تاريخ دغومره روښانه دی چې د نړۍ د بلې سيمې تاريخ په دغه مهال کې هغومره روښانه نه دی[۲۴].

هېرودوت د پکتيک هېواد پکتيان څلور ډلې خلک ښيي چې د خپلو واليانو (Satraps) له لارې يې هخامنشيانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه. رچرډ فرای د هېرودوت د دغه روايت په هکله شک ښکاره کوي[۲۵]. دی دا هم وايي چې د هخامنشيانو لاس برى هسې په نامه و او دغه ساترپان يا له دننني خپلواکي نه پوره برخمن وو.

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک گنداري (Gandarii)، سته گيدای (Sattagydae)، اپه ريتای(Aparytae) او داديکا (Dadicae) وو. گنداري، سته گيدای او اپه ريتا هم د خلکو او هم د سيمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شينواري، خوگياڼي، مومند او اپريدي په دواړو مفهومونو يادېږي. کهزاد، غبار او تر هغو د مخه بيلو د داديکا په اړه اوږده غږېدلي دي[۲۶].

کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول غږېدلی دی. دوی ټولو، گندهارا د کابل او اباسين تر منځ هېواد ښودلی دی او اوسېدونکي يې د گنداري په نامه ياد کړي دي؛ خو مشخص کړي يې نه دي. گندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې د دغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتيک تر اباسين پورې غزېدلی هېواد دی. د هېرودوت د کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښيي. گندهارا وروسته په بودايي دوره کې له کابل نه تر اباسين پورې سيمې ته ويل کېده. داسې ښکاري چې دغه گندهارا د پکتيک ځای نيولی وي؛ ځکه چې له هغه وروسته د پکتيک نوم د هېواد په مفهوم ياد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وايي چې گنداريو او داديديکا له دغسې الاتو نه کار اخيسته لکه باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو چې کار اخيسته[۲۷].

د کهزاد په نظر گندارا یوه پخوانۍ کلمه ده چې هم په ریگویدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. گندهارا (Gandharra) یا گندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په ناما چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ریگویدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توگه یاد شوی دی[۲۸]. گندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کریس اسپه (Keresapa) سره په جنگونو کې یاد شوی دی. گندهآریان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بیا له امو نه واوښتل او سغدیانې ته لاړل او نورو یې د لویدیځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بیلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکیتان گڼي وایي چې په ارغنداو او هلمند کې میشتو گندهاریو په هلمند کې د گندهار (Gandhar) په نامه یو ښار ودان کړو چې دغه نوم د کندهار په بڼه تر اوسه هم ژوندی دی؛ خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد گڼي[۲۹].

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اپریدي دي چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپټي روس یا اوسني کابل نه هم اوښتله. کهزاد وایي چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرني په مانا دی. سته گیدای دا په ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل. کهزاد سته گیدای د دوو کلمو ترکیب گڼي چې لومړی یې (ستا) یا (ست) د سل په مانا او بله یې (گیدای) د غوا په مانا ده. په دې ډول سته گیداری د سلو غواوو خاوند یانې شتمن کیږي[۳۰]، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زراسپو نه جوړ ترکیبي نوم و؛ خو د بیلو په اند سته گیدای د ځایي لیکوالو له سټک، شټک او خټک سره سر خوري[۳۱]؛ خو د دغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نشته، لکه د اپریدو په اړه چې دی.

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکې یو څه شرح غواړي. بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانگه گڼي. غبار «از شعبه دادیکای پختانه»[۳۲] څخه گړیږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري چې دادیکای "... د پکتیانو (پښتنو) له څانگو او ښاخونو څخه یوه څانگه ده[۳۳]". د بیلو په نظر، دادي (Dadi) چې یوه وړه څانگه وه، د سته گیدای گاوندۍ وه، د پخواني دادیکا یا دادي تمثیل کوي او اوس په کاکړو کې اوبه شوي؛ خو خپل پخواني عادتونه یې ساتلي

دي. بیلو دا هم وايي چې دادیکا په اول سر کې د کاکړو د ملک اوسېدونکي وو؛ خو هغوی، دوی ورو ورو لاندې او په ځان کې حل کړل[۳۴]. غبار هم په دې نظر دی چې څه دادیک د گندهاریو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور یې "... *در بین گندهاری ها تحلیلی شدند که تا هنوز بقایای دادیک ها در حصص لمپاکا (لغمانات)، نجراو، تگاو وغیره بنام دیگان ها یاد میشود*"[۳۵]. دغه څه له دې نه هم معلومیږي چې د دیگان یا ده گان نوم له ابگان، اوگان او اسوه غانه سره ورته دی چې لومړنی یې د کلي اوسېدونکی او وروستی یې د سورو هېواد کيږي. دیگان په ټولو لیکنو کې کلیوال یاد شو چې سروکار یې له کرکیلې سره و او ځینې یې پښتو ژبې هم وو او هم هغسې چې دادیکا په اسلامي دوره کې تاجیک شوي چې وروسته به یې بیان وشي، داسې هم ابگان په همدغه وخت کې افغان شوی دی. تاجکان اوس هم افغان ته (اوغان) او هزاره ورته (اوغون) وايي چې هم هغه پخوانی (اوگان) دی.

د غبار په وینا هغه دادیکا چې د گندهاریو د فشار له امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سیمو کې خپاره شول. "*قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهود قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال وشرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند*"[۳٦]). دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول. صدرالدین عیني وايي چې " ... *بعد از اسلام به اینها (خلق فارسی زبان اسیای مرکزی و خراسان) نام (تاجیک) و به زبان شان (زبان فارسی) یا این که زبان تاجیکی) لغت داده شده است*"[۳۷]؛ خو د رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سغدیانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان چې په هره ژبه گړېدل په دغه نامه یادېدل؛ خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانگړی شو. عیني له دادیکا څخه نه غږیږي او د منځنۍ اسیا خلک سغدیان گڼي، "*اینها همان سغدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، وادیها و کوهای زر افشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند*"(۳۹). عیني ساکا هم نه یادوي چې د منځنۍ اسیا لرغوني

خلک وو، دی دا هم نه وايي چې سغديانه تر ۱۷۰ مخزېږديز پورې د باختر يوه برخه وه. د فرای په وينا په اول کې باختري سلطنت د يوې پراخې سيمې منځی و چې سغديانه، مرو او په لويديځ کې هرات يې برخې وې؛ خو څه وخت چې په سغديانه کې خلک ډېر شول، دغه سيمه بېله شوه او شايد په مخزېږدې ۱۷۰د ځايي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي(۴۰).

بدخشان ته د داديکا دغه لېږد لکه څنګه چې غبار وايي شايد ډېر پخوا په پنځمه مخزېږدې پېړۍ کې شوی وي. بدخشان تر هغه د مخه او وروسته د داديکا خلکو غېته او مهمه مېنه وه. بدخشان په جغرافيوي مفهوم په سهيل کې د بروغيل کوتل او په شمال کې د آق سو يا مرغاب سين تر منځ سيمې ته ويل کيږي يا ويل کېده، د پنجه نهر يې له منځه تېرېږي او تېرېدل تربنه ګران نه دي. قومونه د تاريخ په اوږدو کې له هغه نه يوه بله خوا تېر شوي دي. د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامير د څنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ويونکي دي لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګليچي او نور[۴۱]. دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ويونکو سره د پښتو نږدې والی دی چې په څو اړخونو کې څرګند دی. د توکم له نظر نه يووالی او د تاريخ له پلوه نږدې والی له دغو پاڼو نه څرګند دی. پښتنو او داديکا، لکه چې د مخه ويل شوي د پېړيو په بهير کې سره ګډ ژوند کړی. امريکايی انسان پېژندونکی ج شورمان وايي چې د سليمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ سټيورټ الفنسټن د نولسمې پېړۍ په پيل کې شرح کړی، د دغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی چې زياتره په غرنيو تاجکو کې لېدل کيږي. دی په مشخص ډول وايي چې "اصلي افغانان" د هغو غرنيو آريايي خلکو يوه برخه جوړوي چې ننني تاجکان د هغو ډېر ښه تمثيل کوونکي پاتې شوي دي[۴۲]. دغه نږدې والی د دغو خلکو له ژبو نه لا ښه څرګند دی. د آريايي ژبو نامتو ژبپوه مارګن سټرن وايي چې پښتو په اصل کې د آريايي د هغې شمال ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده چې د پاميري ژبې او سرخ کوتل د ډبرينې ليکنې، بخدي ژبې د هغې اوسنۍ تمثيل کوونکې دي[۴۳]. دی له دغه واقعيت نه دغه نتيجه اخلي چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې يا په يوه سيمه کې اوسېدل او يا سره چم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي چې "د پښتنو

لومړنۍ سیمه او د دغو پامیري ژبو اولنی محل، همکورنۍ، ممکن جغرافیوي نږدې والی ولري او د پښتنو لرغونې ځانګې په هغه ځای کې وي چې له یوې خوا د منجي له محل او له بلې خوا د سنګلیچي او شغني له محل سره نږدې وي او همداسې د ساکا له یوې ژبې سره یې تماس لرلی وی چې له ختني ژبې سره نږدې وي"[۴۴].

مارګن سترن په عین حال کې دا هم وایي چې کېدای شي د پښتنو لرغونې بڼه پاړسوانه (Parswana) وي چې له پاړسو (Parsu) نه راوتلې وي[۴۵]. پوهاند مجاور احمد زیار په خپل اثر "پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې" د خپل استاد دغه نظر شرحه کړی دی[۴۶]. زه دلته په دغې موضوع باندې د تاریخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وایم چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کیږي، هغه باید په تاریخي واقعیتونو سره تایید شي او که نه دغسې حکم به هوایي وي، لکه د مور کلمه چې په ټولو آریایي ژبو کې سره ورته ده.

مارګن سترن او نور پوهان په دې کې سره یو دي چې پښتو د آریایي شمال - ختیځې ژبنۍ ډلې یوه برخه ده چې ساکا له کومې ژبې سره به یې تماس لرلی وي. پښتانه چې د ګړنې ډلې په توګه هر وخت له آریایي ټبر نه بېل شوي وي او هسک شوي وي ممکن اول په بخدي کې څرګند شوي وي. په هر حال، له پامیري غرنیو خلکو او له دادیکا سره د دوی په ګاونډیتوب کې پوښتنه او شک نه پیدا کیږي. د دها (Dahae) په نامه د ساکا یوه لویه پیاوړې څانګه د بخدي په سیمه کې اوسېدله. داسې هم پښتانه د ساکا د لوی قوم د مساګیت له څانګې سره په پنځمه مخزېږدیزه پېړۍ کې په یوه سیمه کې اوسېدل. د ساکا دغه څانګه د سغدیانې په شمال کې اوسېدله او د ساکا څو څانګو یا قومونو د مخزېږدې ۱۳۰ او ۱۴۰ کلونو ترمېنځ له تخآریانو سره په بخدي ودانګل او د یونان - باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته ښکته شول. د دغې غښې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې د مخه ویل شوي، سغدیانه تر مخزېږدې ۱۷۰ پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه؛ خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوه سیمه کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي. پاړسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي او پښتونخوا کې

اوسېدل. هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخزېږدیزه پنځمه پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه؛ خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه د مخه هسکه شوې وه چې تاریخي بېلګې به یې زر راوړل شي، نو د مارګن ستړن دغه حکم چې پښتو به له پاړسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کیږي. مهمه داده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کیږي، په هغه حال کې دا هم ویل کیدای شي چې پاړسیوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي؛ خو دغه حکم هغسې د منلو وړ نه دی، لکه د مارګن ستړن حکم چې د منلو وړ نه دی.

ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو

ساکا هم د قوم ولۍ او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شاید په اصل کې سره یو وي یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وي، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړل شي. دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي. په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو لیکنې یې ګډې وډې کړې دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه یو قوم او آریایي دي، په داسې حال کې چې دوی په واقعیت کې سره بېل قومونه دي او ستیان لا آریایي نه دي؛ خو دوی دهېرودوت د وخت را هیسې یو قوم ګڼل شوي دي؛ ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل. د هېرودوت په وینا "ساکا (sacae) چې ستیان (Seythians) دي لوړې مخروطي ډوله جګې خولۍ په سر کوي. دوی پرتګونه اغوندي او ځای لیندې او چړکۍ او پر هغو سربېره تبرګي ګرځوي چې دوی یې ساګاریس (Sagaris) بولي. دوی امیرګیان (Amyrgian) ستیان وو؛ خو ساکا ورته ویل کېده، ځکه چې پاړسووان ساکا ته ستیان وایي.(۴۷)

دا چې ستیان او ساکا سره بېل ټبرونه وو، د شلمې پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوڅېدلو سره تثبیت شول، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې سره بېلې وې. دوو انسان پېژندونکو ګوردن چایلد او کم بال (J.D. Kimball) دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغونې زمانې جغرافیه پوه ستړابو (Strabo) ستیان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ

مېنه د لویدیځې التای (Altai) غرونو او د کسپین ترمېنځ سیمې وې او د دغو دواړو ډېرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې د مخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو (Simmerians) دولت ړنگ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیا د اشور امپراتورۍ ته ننوتل او د پارس له لودیدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول[۴۸]. وروسته آریایي قوم سرمه تیان (Sarmatians) پر دوی غالب شول او دوی د لودیدیځ په لور لاړل. گوردن چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وایي چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنگري او ختیځ جرمني ته د یرغلگرو په توگه ننوتل. دی دا هم وایي چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې ده.[۴۹] نامتو جغرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال مخزېږدې ۶۴) د لویدیځې اروپا په راین (Rhine) او برتانیې ته نږدې[۵۰]، د ستیانو یادونه کوي. دا به د اتلانتیک سمندر و چې ستیان یې په پای کې پر ځای ودرول چې څو پېړۍ د مخه له منگولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توگه خوځېدلي او په لومړۍ زیږدیزه پېړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول.

د چایلډ په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي چې د هغو له مخې د دوی په اړه هیڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر یې د اریایانو له هنر څخه اغېزمن و؛ خو هغه ځانله ځانگړتیا لرله، خو د ستیانو د مړو خښولو رواجونه په څرگند ډول دغسې غېر آریایي او غېر هندي وو چې د آریایانو له هیڅ ځانگې سره جوړ نه راتلل. د مشر په گور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوړې اسیا په هغې آریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د منیانو (Minns) غوندې لېدل شوي دي. د دغو ځانگړتیاوو له مخې گوردن چایلډ "ستیان د هونانو، تارتارانو او پیشنگزانو (Peschenegs) مخکښان" گڼي او په دې اړه هیڅ شک نه کوي[۵۱]. د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی، د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان گڼل شوي دي.

له دې شرحې نه جوته ده چې ستیان نه یوازې ساکا او آریایي نه وو؛ بلکې له پښتنو سره په چم گاونډ کې هم نه اوسېدل. په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو.

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدرېشن یا لوی اتحاد وو چې له مخزېږدې اتمې پېړۍ نه تر درېیمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیانی ژوند یې لاره. کم بال لا وایي چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو گورونه ان د منگولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي[۵۲]. تاریخپوه رنه گروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه د مخه ساکا په فراغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان د غرنو په دواړو خواوو کې اوسېدل. دی هم د کم بال په شان وایي چې د تیان شان او د تارام (Tarim) حوضه ان تر اتمې زېږدې پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې. په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراښار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا (Kucha) د دوی مهمې سیمې وې. کاشغر ته نږدې یې ختیځ آریایان او په کیوچووان (Kiuchuan) کې د کوچا اریایان تخاریان وو چې یوچیان ورته منسوب وو. دا اورل سټاین (Avrel Stein) چې په شلمه پېړۍ کې یې په ختن کې د ساکا ژبه کشف کړه چې "ختیځه ایراني" ده[۵۳]. په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي چې وایي، د آریایانو اصلي هېواد او منگولیا سهیل کې گان سو یا کان سو کې لټوي[۵۴].

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید د دغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و. مساگیتای(Massagetae) هاماورگه (Haumavarga) او تگراکس هارده (Tigraxhauarda) مساگیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو. هاماورگه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تکراکس هارده د کسپین په ختیځ کې په دهستان کې اوسېدل[۵۵]. فرای د ساکا ټبرونه د زړې پاړسو د لیکنو له

مخې په دې ډول ښيي: ساکا هاماورگه، ساکا پارادريا (له سين نه اخوا)، ساکا تيگراخاده (Tigrakhauda) د مخروطي جگو خوليو خاوندان، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا[۵۶]. د ساکا د هيڅ ټبر سيمه په دقيق ډول په گوته کېدلی نه شي. دغومره ويل کېدلی شي چې ساکا په هخامنشي دوره کې د لويديځ کاشغر، ختيځ کاسپين او سر دريا يا جيحون تر منځ سيمو کې کوچيانی ژوند لاره او کلي او ښارونه يې نه لرل او د اپيساکوی (Apaisakoi) ځانگې يې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهيان يې نيول.

ساکا او هخامنشي امپراتوري

د ساکا اړيکې له هخامنشيانو سره له پيل نه ترخې وې. سيروس غوښتل چې د اراکس (Araxes) سين يا سردريا (جيحون) د هغه د امپراتورۍ ختيځه پوله وي. دا د مساگيت ساکا سيمه وه او د هغو واکمنې توميريس (Tomyris) ورته ځواب واستوه چې د دوی د هېواد د لاندې کولو تکل ونه کړي. د هېرودوت په وينا سيروس هغې ته د واده وړانديز وکړ؛ خو هغه پوهېدله چې دی غواړي په دغه پلمه د دوی هېواد لاندې کړي، بيا نو د سيروس، د هخامنشي امپراتوري مؤسس او د مساگيتانو ترمېنځ جگړه ونښته او د "د مساگيتانو دريمه برخه پوځ په دوی توی شول او د سيروس د پوځ هغه برخه چې يې شاته پرې اېښې وه، د هغوی له مقاومت سره سره له منځه يووړه. دغو مساگيتا يوه لويه مېلمستيا جوړه کړه، همدا چې دوی دښمن لاندې کړ او ځانونه يې په خوړو او واين سره ډک کړل، ويده شول. پاړسيانو ناڅاپه په پټه پرې ودانگل، ډېر يې ترېنه ووژل او نور يې ترېنه يرغمل کړل چې په هغو کې د مساگيتانو قوماندان سپاراگه پايسس (Sparagapises) د واکمنې (توميريس) زوی هم و" هغې بيا د يوه پېغام په ترڅ کې له سيروس نه وغوښتل چې مشوره در کوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک نه ووځه، که دغسې ونه کړې د مساگيتانو په خدای گوتې لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وينو له نه مړېدو سره سره به درته سبق در کړم؛ خو سيروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پاړسيانو سره يرغمل و، ځان وواژه. بيا نو د دواړو خواوو تر منځ جگړه حتمي شوه. توميريس خپل ټول پوځونه غونډ کړل او پر پاړسيانو يې بريد وکړ. اول يې له لرې نه يو بل په غشو ويشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس،

د چړو او نېزو جنګ ته ورسېده. د هېرودوت په وینا "د پاړسیانو ټول پوځ له منځه لاړ چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشت کاله واکمنۍ وروسته [په ۵۳۰ مخزېږدیز کې] له منځه ولاړ. "هېرودوت دغه جنګ تر نورو ډېر شدید ګڼي او وايي چې ملکې تومیریس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل چې "زه ژوندۍ او سوبمنه یم؛ خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محروموملو سره برباده کړې یم" (۵۷).

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له منځه وړل دي چې امپراتور سیروس په وژلو سره یې پرې پیل وکړ. وروسته د بخدي والي بیسوس د هخامنشیانو وروستی امپراتور درېیم داریوش له منځه یووړ چې مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور، درېیم داریوش له منځه یووړ چې د مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور درېیم یزدګر په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلی و. په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفویانو او بیا احمد شاه دراني د مغلو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بله پېړۍ کې افغانانو د انګلیس امپراتوري پوځونه دوه وارې مات کړل او په شلمه پېړۍ کې یې د شورویانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور واېستل. شورویانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر یې د امپراتورۍ په سقوط کې یو مهم عامل شو.

په هر حال د بهستون د لیکنې له مخې له سیروس نه لس کاله وروسته داریوش ساکا چې شاید مساګیت ساکا به وي، لاندې کړل او د هغو یو مشر سکونخا (Skunkha) یې وواژه؛ ځکه چې مساګیتانو د زرتشتي د نېکۍ خدای ګوتي اهورا مزدا چې د هخامنشیانو رسمي دین و، نه مانه خو د هخامنشیانو واکمني په مساګیتانو باندې یقیني نه وه. د فرای په وینا "زما په نظر د هخامنشیانو له خوا د ساکا د ډول ډول ټبرونو او د ختیځ د نورو ولسونو پاځونونه او بیا بیا لاندې کېدل چې د زړې پاړسو پر اساس دي، باید په تاریخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي"(۵۸). د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي چې د سکندر د یرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریا سین و؛ خو هیرودوت د مساګیتا په اړه دا هم وايي چې " کله یو

سړی زوړ شي، خپلوان يې سره ټولېږي، د پسونو او وزو په ګډون يې وژني، غوښې يې پخوي او په لويې مېلمستيا کې يې خوري؛ خو څوک چې له ناروغۍ مړ شي، مړی يې خښوي".

د مقدونيې سکندر او آريانا

د مقدوني سکندر په يرغلونو او له هغه وروسته په په ۲۲۰ مخزېږديزکې په چين کې د لوی دېوال په بشپړېدو سره په ټوله اسيا کې ستر بدلونونه يو په بل پسې راغلل. د هخامنشي امپراتوري د لوېديځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختيځ نه د پوونده ټبرونو لخوا نوي دولتونه جوړ شول.

سکندر (۳۵٦ - ۳۲۳ مخزېږده) د خپل پاچا پلار، فليپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳٦ کې په شل کلنۍ کې د مقدونيې پاچا شو. د ارسطو دغه شاګرد د يوه واړه او شډل هېواد پاچا و. اول يې د هغه لوی، منظم او پياوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ور پاتې و، ټول يونان يې د خپل پلار پشان يو ځل بيا متحد کړ او بيا يې د خپل پلار هغه پروژه له سره ونيوله چې اسيايي يونانيان د خامنشي له واکمنۍ نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچا شي. د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴ مخزېږدې کې له هل سپانټ (Hill spont) نه تېر شو چې د اسيا لويې وچې په لويديځه څنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لويديځه برخه کې ننوت؛ خو هخامنشي امپراتور داريوش که څه هم د لويې امپراتورۍ واکمن، د لوی پوځ او ډېرو شتو خاوند و، دفاعي سياست غوره کړ. له سکندر سره د يوې وړې نښتې په ترڅ کې يې پاچاهي کورنۍ د سکندر لاس ته ورغله چې هغه په عزت ورسره سلوک وکړ. داريوش له سکندر سره ديپلوماسي شروع کړه، ان تردې چې په درېيم وړانديز کې يې له هغه نه وغوښتل چې له لور سره يې واده وکړي او په ولور کې يې له فرات نه تر لوديديځ پورې د امپراتورۍ سيمې ومني؛ خو سکندر دغه وړانديز هم رد کړ، لکه د مخه چې دوه نور وړانديزونه يې هم نه وو منلي. په ۳۳۱ کې يې په ګاګه ميله (Gauga mela) کې د هغه لوی پوځ ته ماتې ورکړه او بيا يې د سوسا (Susa) او پرسي پولس (Persi polis) ښارونه ترې ينه ونيول او داريوش

د شا خواته روان شو؛ خو بخدي والي بيسوس (Bessus) چې له خپل بخدي پوځ سره په پاچايي کمپ کې و، په دامغان کې هغه وواژه[۵۹] او خپل ځان يې پاچا اعلان کړ، له هغه وروسته د بخدي يا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډېرې او ټينګې شوې. په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سغديانه، هري (هرات) د باختر سيمې وې او مېشتو او پوونده ټبرونه يې د بيسوس او سپتامنز (Spita menes) په مشري له سکندر سره ډېر ګوريلايي جنګونه وکړل.

اول داريا (هرات) والي، ساتي برزن، د بيوس متحد د سکندر يو ټولی پوځ له منځه يووړ؛ خو سکندر دغه پاڅون په سختۍ سره غلی کړ. له هغه وروسته قومندان فيلوتاس د سکندر پر ضد دسيسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو. د پوځي افسرانو له خوا دا يوه خطرناکه دسيسه وه چې ناکامه شوه. سکندر بيا بخدي ته د تګ په لار کې د هندوکش له خاواک کوتل نه په اوښتلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل. بيسوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغه سخته لاره بخدي ته ورسيږي، له خپل متحد سپتامنز سره سغديانې ته لاړ. په دې هيله چې سکندر به ونه شي کړی چې له سمندر نه تېر شي او دی به په سغديانه کې په دفاعي جنګ لاس پورې کړي. سکندر وروسته له دې چې په بلخ کې سغديانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ يې د خپلو انجينرانو په مهارت سره د څېمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پنځو ورځو کې تېر کړ. له آمو نه د سکندر او د هغه د پوځ په حيرانونکي ډول تېرېدل او د بيسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري يې اندېښمن او په دې فکر کړل چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی. دوی بيسوس سکندر ته په لاس ورکړ چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډېرې بې رحمۍ سره ووژل شو[۶۰].

سکندر په دې فکر چې سپتامنز يې متحد شوی دی، اول مراکندا (سمرقند) او بيا سردريا (تنې، جيحون، جکسارتز) ته مخه وکړه چې د مساګيتا او دهای (Dahae) ساکاو سيمې وې. دهای په بخدي کې هم يو لوی او قوي قوم و. سردريا، لکه چې د مخه ويل شوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه. سکندر چې هلته حصارونه وموندل، اجير سرتېري يې پکې ځای پر ځای کړل او په دې يې پيل وکړ چې هلته دغسې يو ټينګ نظامي حصار ولري چې له هغه نه د قومونو د ايل کولو

لپاره د خیز تختي په شان کار واخلي؛ خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پیل شوه. اول سغدیان او بیا باختریان یې پر ضد جګ شول. سکندر سپتامنز او د هغه ملګري کتانز (catanes) نه د دغو پاڅونونو په څېلو کې مرسته وغوښتل؛ خو هغوی چې د دغو پاڅونونو اصلي محرکان وو، د هغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړ. د دواړو خواوو ترمنځ نښتې ښې معلومې نه دي، خو د مولف پیټر ګرین په وینا د سکندر له پوځ نه "اته زره کسان په اخري ناهیلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې یې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره یوځای قتل عام شول"[٦١]. د لاس په لاس جنګ په وخت کې سکندر پر مخ او غاړه په تیره ولګېده، د یو څه وخت لپاره یې لید او د اواز نلونه زیانمن شول او مقدونیان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول، سکندر یې کامپ ته یووړ[٦٢].

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره باید جنګ وکړي چې هغه هیڅ فکر نه کاوه. هغه وخت چې دښمنان یې په مخ کې سواره تېرېدل، دده پرهارونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرېدلی شو... سره له دې یې هم د خپلو ملګرو غونډه وبلله. دا دښمنان نه وو، وېره وونکي وو؛ بلکې بې وخته وخت و، باختریان پاڅېدلي وو، ساکا یو بل خطر پیښ کړی وو، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو، سورېدلی نه شو او خپلو سړیو ته یې هدایتونه او زړه ورکولی نه شو... د دغو دوو خطرونو له امله سکندر خدای ګوتې ګرمول او شکایت یې کاوه چې هغه څوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک وو چې هیڅوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي[٦٣].

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنزداهایان د هغه د راتګ په لاره کې په یوه ځنګله کې ځای پرځای کړي وو چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. داهایان دغسې ماهر سواره وو چې په یوه اس باندې دوه کسان سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل، پاتې پوځ د سپتامنز له

خوا محاصره شو. په دغه ننښته کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. "سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي"[٦٤]. سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره ناارام شوی نه وي لکه اوس چې شو. "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې څرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه وګوري چې د شمېر اټکل یې وکولی شي". په سباوون مهال کې له خپلې خیمې نه بیرون ووت او خپلو سرتېرو ته یې ځان ښکاره کړ چې هغوی یې په لیدو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره یې تیاری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر د تګ تیاری بشپړ کړی وو، د مساګیتانو شل لویان ورته په جرګه ورغلل، د مخه د مساګیتانو د وړو ځانګو دوه جرګو ورسره لیدلي وو چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاریخپوه کونټس روفوس (Quintus Rutus) د زیږدې لومړۍ پېړۍ په نیمایي کې په خپل اثر (د سکندر تاریخ) کې لیکي چې "زه به هغه روایت بې له کوم تغییر څخه نقل کړم چې مورږ ته رسېدلی دی. زما د راویانو په وینا د ساکا یوه مشر په دې ډول خبرې پیل کړې".

"که خدایګوټو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نیولی ونه شي. ته به ختیځ په یوه لاس کې ونیسې او لویدیځ به بل کې... ته هغه څه غواړې چې ورته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسیا ته مخه کوې، له اسیا نه بیرته اروپا ته ځې. که ته ټول انسانان لاندې کړې، بیا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سینونو او سریله حیواناتو سره جنګ وکړې. ته نه پوهېږې چې غټې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه ګړۍ نیسي چې قطع شي. دا احمق سړی وي چې میوې ته یې ګوري او لوړوالی یې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له څانګو سره چې په لاس کې دې نیولې، ونه لوېږې. زمری کله کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړل کیږي. هیڅ څیز دغومره زړور نه دی چې ونه ترټل شي، حتی د ضعیف لخوا."

"موږ له تا سره څه وکړو؟ موږ هيڅکله ستاسي په هېواد باندې پل نه دی ايښی، موږ دې په خپلو بې پايه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک يې او له کوم هېواد څخه يې؟ موږ د هيڅا مريان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې يو څه نظر در کړو، موږ د يوه جوړه غويو، لوبې، غشي، ليندې او جام خاوندان يوو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. موږ دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو چې زموږ د غويو په زيار سره توليد شوي وي او له هغو سره موږ له جام نه کار اخلو چې خدايګوټو ته يې وړاندې کوو. خپل دښمنان له لرې نه په غشو او له نږدې نه په لندو سره ولو. موږ په دغه ډول د [اثور] پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پاړسو پاچا ته ماتې ورکړه او مصر ته زموږ لاړ خلاصه ده."

" او ته په وياړ سره ادعا کوې چې په داړه مارو پسې راغلی يې؛ خو ته ټولو خلکو ته چې ورسره مخ شوی يې، داړه مار يې. تا ليديا ونيوله، سوريه [اثور] دې لاندې کړه، پاړس دې په لاس کې دی، بخديان دې تر واک لاندې دي، هند ته دې سترګې نيولې دي، اوس تا حرصناک، نه مړېدونکي لاسونه زموږ په رمو پسې غزولي دی. ته ولې شتمنيو ته اړه لرې؟ هغه ستا حرص نور هم پاروي. ته لومړی کس يې چې له حد نه د ډېرو څېزونو په لرلو سره دې لوږه پيدا کړې ده. د دې لپاره چې نور هم ولرې تر هغو نه دې لا زيات زړه کيږي چې يې نه لرې. ايا د دې درک نه کوې چې د باختر په شاوخوا کې څومره ډېر ټال شوی يې؟ کله چې تا باختريان لاندې کول سغديانانو جګړې پيل کړې، ستا په برخه کې برى جنګ زېږوي. فرق نه کوي چې په ځواک او قوت کې له نورو نه څومره ډېر د مخه شي. حقيقت دادی چې هيڅوک بيګانه بادار نه غواړي."

"بس له تنې [سر دريا] نه واوړه، د ساکا سيمه به درته معلومه شي؛ خو ته به ساکا هيڅ ونه نيولی شې. موږ به په خپلو لږو وسيلو سره ستا له پوځ نه چې د ډېرو ولسونو ولجې ورسره دي، ډېر چټک اوسو، بيا نو که څه هم ته به فکر وکړې چې موږ څومره لرې يوو، موږ به دننه په خپل کامپ کې ووينې. موږ په برابرې چټکۍ سره په مخ او په شا ځو. ما ته ويل شوي دي چې په يوناني متلونو کې د ساکا په دښتو باندې ټوکې مسخرې کېږي؛ خو موږ دښتې او نامېشته ملکونه تر ښارونو او

بډايو کرنيزو ځمکو نه غوره بولو، نو ته خپله شتمني ټينګه ونيسه، هغه ښويېدونکې ده او د ميل پر خلاف يې نيول کېدلی نه شي. راتلونکی، نظر اوس ته د سم مصلحت ښه ښوونکی وي. په خپلې شتمنۍ باندې يو څه بنديز ولګوه، ته به يې لا په اسانۍ سره کنټرول کړې. زموږ خلک وايي چې شتمني پښې نه لري، يوازې لاسونه او وزرونه لري. څه وخت چې هغه خپل لاسونه غزوي، وزرونه يې هم ونيسه."

" په پای کې که ته خدايګوټی يې، دا دې دنده ده چې انسانانو ته ګټه ورسوې، نه دا چې د هغو شتمني لوټ کړې. که انسان يې تل په ياد ولره چې دا هغه څه دي چې ته يې. دا هوښياري نه ده چې په ذهن کې دې هغه څه وګرځوې چې له خپل ځان نه دې غافل کړي. ته به وکولی شې د هغو په دوستۍ ډډه وکړې چې نه غواړې پرې حمله وکړې؛ ځکه چې دوستي د برابرو ترمېنځ ډېره ټينګه وي او هغه انسانان سره برابر ښکاري چې د يوه بل قوت يې نه وي ازمېلی. پام کوه چې هغوی چې لاندې کړي دې دي، خپل دوستان ونه ګڼې. د بادار او مريي ترمېنځ دوستي نه وي. حتی د ارامۍ په وخت کې دا د جنګ حال ګڼي. فکر مه کوه چې ساکا د دوستۍ تصويبولو لپاره لوړه کوي، د دوی لوړه داده چې دوی په خپل قوت عمل کوي. دغه ډول احتياط د ژمنو لاسليک کول او د خدايګوټو شاهد نيول يوناني رسم دی. زموږ په نظر زموږ رښتينی دين په قول، عمل کول دي او هغوی چې يې نه کوي، خدای ګوټي غولوي او ته هغه دوست ته اړتيا نه لرې چې روغ نيتی ته يې په شک ګوري؛ خو په موږ کې به ته دغسې خلک ومومې چې اسيا او اروپا دواړه وساتي. موږ د بکټرا (بلخ) ګاونډيان يوو، دغومره ده چې تنې موږ سره بېلوي. موږ له تنې نه د باندې ملک کې آن تر تريس (Thrace) پورې اوسېږو او ويل کيږي چې له تريس نه وروسته مقدونيه پرته ده. موږ ستا د دواړو امپراتوريو ګاونډيان يو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې موږ ستا دښمنان اوسو يا ستا دوستان"؟

سکندر د هغو په ځواب کې دومره وويل چې دی به په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي[٦٥].

له دغه متن نه څرګنده ده چې ساکا دغه لويان له سليم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه برخمن او په کافي اندازه زړور وو چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړي. دا به له دې امله و چې دوی له ژوند سره علاقمن، د باداری او غلامی مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځينې ممکن تعجب وکړي چې کوچيان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو د مخه کوچيان او دغسې پاخه فکرونه!؟

خو د ساکا او سکندر تر منځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساګيتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر يې په باختر او سغديانه کې له غټو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري يې لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي؛ خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تګ په فکر کې شو. په دې ډول هغسې چې د تني سين (سر دريا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتوری پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هيئت نه لا د مخه د سر دريا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تيارې شوې وې چې له تختو، لرګيو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځيان په پرله پسې ډول په لېندو او غشو ويشتل، بيا هم پوځ له سين نه تېر شو او د دوی ترمنځ جګړه ونښته چې اخري بری د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي. د يونانيانو هم يو شمېر سواره او پلي تلف او ټپي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکی نوم ګڼلی وو، د سکندر په زور قايل شول او د روغې جوړې په مقصد يې يو هيئت ور واستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ؛ خو د بيرته تګ په لاره کې په هغې سيمه کې چې د مخه يې درانه تلفات ورکړي و. "د اطرافي سيمو د سوزولو او د جنګ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ"[٦٦] سکندر سغدياني ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز د مخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغديانه کې سکندر څه وخت چې د ډېرشو مساګيتي بنديانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو. دغه بنديان چې له لوړو کورنيو څخه وو، د دې پر ځای چې خفګان

وښيي خوښي يې وښودله. سکندر حيران شو او له هغو نه يې په خپله واورېدل چې که بل چا د دوی د اعدام امر ور کړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې وياړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی يې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټينګ ودرېدل[۶۷].

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له يونان او سوريې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا ټبرونو نه ډېر تلفات ليدلي وو، د هغو په لاندې کولو کې نور هم ټينګ شو چې واکمني ته يې غاړه نه اېښودله او دغسې خلک چې سپتامنز د هغه پر ضد لمسول، کم نه وو؛ خو تر هغه د مخه سکندر په مخزېږدې ۲۳۸ کې په مراکندا (سمرقند) کې په يوه لوی مصيبت اوښتی و؛ او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل لوړ رتبه افسر يې په يوې مېلمستيا کې د جر او بحث په وخت کې، په داسې حال کې چې ټول نشه وو، سم له لاسه په نېزه سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسر ترمېنځ حساسيتونه پيدا شوي وو او سکندر هم د ختيځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نيولې وه، خو کلای ټس داسې وفا پال افسر و چې هم يې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم يې په خپله د سکندر په يوه نښته کې له مرګ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ يې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکيو ته يې زارۍ کولې چې ژوند يې ختم کړي او له دغه خجالت نه يې وژغوري. درې شپې او ورځې يې په خپله خېمه کې په لوږه تېرې کړې او څه وخت چې ساتونکي او خادمان يې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خېمه يې ور ننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ پرې وخوري. پر هغه سربېره پوځيانو ددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي، په رسمي ډول اعلان کړه چې د کلای ټس وژنه جايزه وه[۶۸]. حقيقت دا دی چې د جنګونو فشار په مقدونيانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي يې وو؛ خو دا ګډ خطر و چې دوی يې متفق کول. په بخدي او سغديانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په يادې شوې مېلمستيا کې د مقدونيې قوماندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه چې په جنګ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو[۶۹].

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنیپا (Xanepa) نومي ځای ته ورسېد چې یوه کلي لرونکې ښېرازه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. "دوی ناڅاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) ودانګل، جګړه یې تر ډېره وخته روانه وساتله؛ خو چې اوه سوه تنه یې تلفات ورکړل... په شا شول. خو تلفات یې هم واړول، اتیا تنه مقدونیان یې له منځه یووړل او درې نیم سوه یې ټپي کړل؛ خو د بخدي خلکو سره له دې هم ښېنه وګټله"[۷۰]. سکندر چې دمخه په غونډیو او هسکو ځایونو کې چونۍ جوړې کړې وې او ځايي اجیر سرتیري یې پکې ځای پر ځای کړي وو، اوس د هغه په ګټه تمامې شوې. "سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواړه او اسونه ولري، دا خو لا پر ځای پرېږده چې د یوې خوندي مېنې خاوند وي." سره له دې هم سپتامنز له مساګیتي ساکانه درې زره سواره تنظیم کړل او د یوې لویې حملې بندوبست یې ونیوه؛ خو په هغه نښته کې چې د کوی نس (Coenus) په قومندانۍ د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو تر منځ وشوه، لومړني غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونیانو تر هغه ډېر کم تلفات وشول او په خپله سپتامنز له مساګیتانو سره دښتې ته په شا شو. د سپیتامنز د مرګ په اړه دوه روایتونه را پاتې دي.

د مؤلف ارین په راویت له سپتامنز نه زیاتره باختریان او سغدیان جلا شول او مساګیتانو یې کامپ چور کړ او هغه یې له ځانه سره بوته او چې یې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز یې و واژه او سر یې هغه ته واستوه[۷۱]. دغه روایت په ډېرو اثارو کې راوړل شوی؛ خو هغه د اعتبار وړ نه ښکاري... سکندر ته ګرانه وه چې مساګیتان په خپله سیمه کې لاندې کړي. دا هم عجیبه معلومېږي چې مساګیتان به د یوه غېر یقیني خطر نه د بچ کېدلو لپاره سپتامنز یانې هغه څوک و وژني چې "د ټول ولس د خلکو د جنګ محرک و او مشرانو یې ورسره اتحاد کړی و"[۷۲]. د روم د تاریخپوه (روفوس) راویت، ګرد سره بېل دی. د هغه په روایت سپتامنز چې د نشې په حال کې ډوب ویده و، مېرمنې یې په توره د هغه سر له غاړې نه پرې کړ. مېرمن یې له جنګونو او کوچي ډوله ژوند نه په تنګ شوې او تربنه یې په وار وار غوښتې و چې په خپلو

اولادونو رحم وکړي او له جنګ نه لاس واخلي او سکندر ته تسلیم شي؛ خو هغه ددې زارۍ نه منلې او ورته یې ویل چې ده ته مرګ له تسلیمۍ نه لږ درد ناک دی(۷۳).

حقیقت چې هر څه وي، سپتامنز د نن روځې په اصطلاح یو داسې ګوریلایي قومندان و چې د خپلواکۍ د مدافعانو په ملاتړ یې د سکندر نه ماتېدونکی پوځ په باختر او سغدیانه کې تر دوو کلونو نه ډېر ټال کړ او ډېر یې ترېنه له منځه یووړل. د نړۍ دغه نامتو قومندان هغومره چې له سپتامنز نه ستونزې لېدلې دي، له بل چا یې نه دي لیدلې.

د سپتامنز په مرګ سره منظم مقاومت له منځ لاړ؛ خو په بدخشان او سغدیانه او ځینو نورو ځایونو کې دغسې سختې غرنۍ سیمې لا هم وې چې لویانو یې د سکندر واکني نه منله. د بدخشان په غرینو حصارونو کې څلور دغسې لویان وو چې په خپلو لوړو او ټینګو کلاګانو کې یې ځانونه خوندي لیدل. سکندر د مخزېږدې ۳۲۸ کال د سره ژمي په پای کې پرې غالب شو، خو "په دغه مارش کې یې نږدې دوه زره سرتیري د سړو او نمونیا نه له لاسه ورکړل". بل غرنۍ حصار د "د سغدیانه غر" و چې نه لاندې کېدونکی ګڼل کېده او د بلخ یوه مشر اوکسیارتز (Oxyartes) خپل سرتیري له خوراکي څیزونو او خپلې کورنۍ سره هلته ځای پر ځای کړي وو. دوی دغومره ډاډه وو چې د سکندر د پېغام په برابر کې په رشخند سره ځواب ورکړی و چې دوی به "یوازې وزر لرونکو سرتېرو ته تسلیم شي". او چې د سکندر انجینران او ډېر نور په شپه کې غره ته وختل دوی بیا ورته تسلیم شول(۷۴).

سکندر په دې ډول له درې کاله جګړې کولو او سختو ستونزو له ګاللو او ډېرو انساني تلفاتو له ورکولو نه وروسته په مخزېږدي ۳۲۷ کال کې په دې بریالی شو چې باختر یانې بلخ، بدخشان، هرات او تر سردریا پورې سغدیانه لاندې کړي. ده د خپلې واکمنۍ د خوندي کولو لپاره یو لړ نوي کارونه وکړل او پخواني یې سرته ورسول. غټ کار یې هغه ښېر لویې نظامي چونۍ یا حصارونه وو چې د سکندریې په نامه ورو ورو ښارونه او د سوداګرۍ د ودې لامل شول. پورته یادې شوې سیمې د پخوا په شان د بخدي یا بکټریانه تر لاس لاندې سیمې وې چې یوازې ارین

نژاد خلک پکې اوسېدل او سکندر د بخدي نوی والي امینتاس (Amyntas) ته یې لس زره پلي سرتیري او درې نیم زره سواره تخصیص کړل.

د سکندر بل کار دا و چې د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو څخه یې دېرش زره ځوانان راټول کړل او د مقدوني ډوله نظامي روزنې لاندې یې ونیول. په دغه مقصد چې اوس به یرغمل او وروسته به پوځي افسران وي. سکندر دوی دغومره مهم گڼل چې هغوی یې "خپل ځای ناستي" ونومول یانې هغوی چې د افسرانو په توگه به د مقدوني ساتونکو ځایونه نیسي. د سکندر بل اساسي مدني نوښت دا و چې د باختر د یوه محلي واکمن اکسیارتز (Oxyartes) له لور رخسانې سره یې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نیکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی یو زوی بیا په یونان باختري دوره کې پاچا شو(۷۵). دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سیمو کې ډېرې ستونزې لیدلې او ډېر سرتیري یې له منځه وړل شوي وو او عنعنه پال افسران یې ناراضي وو. سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شویو ولسونو او یونانیانو تر منځ د برابری او خپلوۍ اړیکې ټینگې کړې، که څه هم استاد یې، ارسطو غیر یونانیان "بربریان" گڼل. سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو چې په بخدي کې یې خپل شل زره نارونغ او ټپي سرتیري له ځایي خلکو سره ځای پر ځای کړل. د ده په څه باندې یو لک پوځ کې له مقدونیانو او یونانیانو سره باختریان، سغدیانیان، ساکا او نور هم ملگري وو. په دې حساب سکندر په تاریخ کې لومړنی کس کیږي چې د ختیځو او لویدیځو ولسونو په نږدې کولو کې یې نوښت کړی او په دغه چلند سره یې په باختر کې د یوه نوي او ډینامیک مدنیت د هسکېدو لپاره ډگر هوار کړی چې وروسته به یې بیان وشي.

سکندر په ختیځه آریانا کې

سکندر د ۳۲۷ مخزېږدیز کال په پسرلي کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په نیت له څه باندې یو لک یوناني او باختري پوځ سره روان شو او په لسو ورځو کې د کوشان کوتل له لارې له هندوکش

نه واوښت او بګرام ته ورسېد چې هلته یې د مخه یوه چاونۍ جوړه کړې وه. دلته د هند د تاکسیلا پاچا او نور شهزاده ګان ورغلل او د خپل رقیب د پنجاب پیاوړي پاچا پورس (Pourus) د لاندې کولو په مقصد یې د مرستې وعده ورکړه. د همدغه مقصد لپاره دوی پیلان او نور سوغاتونه هم هغه ته ورانديې کړل. سکندر د کابل سین پر غاړه ته (روان و)، تر څو ننني جلال آباد ته نږدې د نیاسا (Nyasa) ښار ته ورسېد چې مؤسس یې د ډایونیسس (Dionysus) په نامه یو خدای ګوڼي ګڼل کېده او سکندر هغه په خپل حال پرېښود. سکندر دلته خپل پوځ دوه ځایه کړ، وړه برخه یې د دوه قومندانانو په سروالۍ د خیبر له لارې د اباسین یا انډوس (Indus) ته د رسېدلو په مقصد وګمارله او په خپله یې د پوځ له لویې برخې سره د کونړ (خوسپس) او باجوړ لار ونیوله.[۷۶] په کونړ کې اسپه سیان (Aspasians) او په باجوړ کې د هغو یوه څانګه ګورايينان (Guraeans) او په سوات کې یې بله څانګه اساسینیان (Assacenians) په کلاګانو کې اوسېدل. اسپه سیان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) یا اسوه غانه یادېدل چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان یاد شول.

د خیبر له لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې یوه میاشت کې اباسین ته ورسېد؛ خو سکندر په کونړ کې له ټینګ مقاومت سره مخ شو. د مؤلف ګرین په وینا "له هغې غرنۍ سیمې نه چې دی تېر شو، ګرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه یې لومړی درجه جنګیالي ثابت کړل. په یوه نښته کې یې غشي له اوږې نه تېر شو او د جنګ تر پایه پورې (چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو) حال یې چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې ودانګل د دې پر ځای چې خپل ورونه پرانېزي، ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تېغ نه تېر کړل.[۷۷] سکندر د انډاکا (Indaca)، انداراج؟ برکوټ (بریکوټ Birkot) او آري ګاین (Arigaion) هرنای یا ارنوايي ښارګوټو له لاندې کولو نه وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و.[۷۸] د اساسنیانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښارګوټي له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په

سختۍ سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سرتیري اجیران يې چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي وو.(۷۹) د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غر و چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ورته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سغدیانه غره کې يې هم همدغسې کړي و. یونانیان معتقد وو چې د دوی خدایګوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر د مخه هند لاندې کړی و، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید وکړي، بلکې تر هغو نه لا زیات وکړي؛ نو يې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخیستله... او تر احتیاط نه زیات له انرجي نه کار واخیست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد او سخت ټپي شو. اخري بری، سره له دې هم د مقدونیانو شو او سکندر لومړی کس و چې د غره سرته وخوت. د اباسین په لویدیځ کې د هغه اخري عمل ډېر زیږ و. له پلوتارک نه روایت دی چې "... وروسته له هغه چې هغه په یوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې يې پرې نابېره ودانګل او ټول يې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د یوه داغ په شان نښتی دی، په نورو ټولو حلاتو کې هغه د یوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی.(۸۰) د سکندر تاریخي بیوګرافي لیکونکی پروفیسر پیټر ګرین وایی چې "د هندوش (هندوکش) جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هیڅکله تجربه کړی نه و.(۸۱)

سکندر په هند کې

سکندر د مخزېږدي ۳۲۶ کال په اپریل کې د خپل پوځ د دواړو برخو په سروالي له اباسین نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه یو څو میله لرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسیلا د نوي پاچا (امفي) په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نیت د پنجاب په لور روان شو. تاکسیلا د اباسین او جېلم ترمېنځ یو لوی ښار و او له جېلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه (سیمه) وه چې په هند کې تر ټولو پیاوړی پاچا و. ده هم د بېسوس په شان فکر کاوه چې سکندر به له خپل پوځ سره ونه شي کړی چې د جیلم له سین نه تېر شي؛ خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې

د مخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جگړې کې چې د پورس پاچا د پوځ او د سکندر د پوځ تر منځ ونښتله، د هند له پوځ نه نږدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو تر منځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل چې "دغسې سلوک راسره وکړه چې یو پاچا یې باید وکړي". سکندر بیا وپوښته چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې "زما په دغه غوښتنه کې هر څه پراته دي." سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچاهي یې بېرته ورکړه.(۸۲)

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمدشاه دُراني او د پنجاب د مغلو د مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره را په یادوي چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه، لاهور ته نږدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه د دغې پوښتنې په ځواب کې چې که زه ستا لاس ته درغلی وای څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې "ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای." احمد شاه بیا پوښته وکړه، اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې "که سوداگر یې خرڅ مې کړه؛ خو ته پاچا یې (یو عادل او زړسواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه". احمد شاه همدغسې وکړل.(۸۳)

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو. له جنگ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافرو سرتیرو او افسرانو یې نور نه غوښتل جنگ وکړي او مخته ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ چې هغوی له خپل عزم نه واړوي؛ خو بریالی نه شو. که څه هم د اوږدې وینا په ترځ کې یې ورته وویل چې تاسې زما په قومندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نږدې ده چې ټوله نړۍ ونیسو او "... دغسې امپراتوري به هیڅ پولې ونه لري؛ خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلې دي". دا یې هم ورته وویل چې " لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زیاتره برخه یې لا د مخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسیا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې یوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه

چې تاسې خیال کوی ډېر شته او قدرت به ولری. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وګرځوم چې غواړي ستانه شي".

کوي نس (Coenus)یوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودبې وینا په ترځ کې د ټولو د ګټې او مصونیت په خاطر وویل چې ټول موجود پوځیان "... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځینې وژل شوي، ځینې چې په زخمونو سره معیوب شوي وو، د اسیا په بېلو بېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د یو څو نورو روغتیا او پخوانی قوت او عزم له منځه تللی دی. دوی هر یو په ټینګه غواړي خپل پلار او مور یا خپله مېرمن او بچیان، که ژوندي وي، ووینې او ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي. په دې هیله چې له سره یې ووینې او ژوند وکړي، نه په غریبۍ او بې نومۍ سره، د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته یې ګټلې، په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه د دغسې کسانو قومنداني وکړې چې نه غواړي در پسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، ته به د هغو پخوانۍ زړورتیا یا پخوانی روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ یو څیز وي چې یو بریالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځای ودرېږي".(۸۴)

د سکندر وروستی وخت

سکندر بیا نه یوازې پر ځای ودرېد؛ بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړی کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغه سخته لاره او تودخې کې یې ډېر سرتیري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه د مخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختر او فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت نهه زره او په بل روایت لس زره نجونې د پوځ سرتېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داریوش یوه لور یې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او همداسې د نورو لوړو کورنیو نجونې یې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه چې سلوکوس نیکه تور ته یې واده کړه. وروسته په بابل کې یې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل.

" غواړم در یاده کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ او بل به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه ومونډلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وی چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پيولې چې هغه مو د غرنيو ګاونډيو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پرته ساتلی نه شوې، هغه هم زياتره وخت په نابرياليي ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پر ځای کالي در کړل او له سپېرو غرو نه يې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او درته يې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګيږئ، د دې لپاره چې مجبور نه اوسی د خپل ژوند د خونديتوب لپاره سختو ځايونو ته پناه يوسی. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قوانين او ضابطې او مدني رواجونه يې درکړل. په دغو بربريانو باندې يې واکمن کړئ، يانې هغوی چې تل يې ځورولی، ځپلی او مريي کولی او تاسې يې له لاس لاندې کسانو څخه خپلواکی ته ورسولی" سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د يونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره يې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سغديانې او هند د لاندې کولو بيان وکړ.

ما له خپل پلار نه د سرو او سپينو زرو يو څو جامونه او د شپېتو تالانو (Talents) يوه خزانه او پنځه سوه تالان پور په ميراث ومونډل. اته سوه نور تالان مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم چې حتی تاسې يې مړولی نه شوئ. اوس مصر، سايرين (Cyerne) چې بې له جنګ نه مې تر لاسه کړل، ستاسې دي. د بابل، باختر، سوسه او د ليديا شتمني، د پاړسيانو شتمني او د هنديانو شتمني ټولې ستاسو دي او سر خلاصی سمندر ستاسو دی. له تاسو نه واليان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي. زه له دغو ډېرو غنيمتونو څخه، له دغه تاج او زېړې چپنې نه پرته څه لرم؟ ما هيڅ څيز د ځان لپاره ساتلی نه دی. له تاسو نه هيڅوک له دغو شتمنيو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کيږي، زما شخصي خزانې ته ګوته نيولی نه شي. زه د هيڅ څيز ساتلو لپاره اړتيا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې يې خورئ. د ستاسو په شان خوب کوم. په رښتيا کوم خواړه چې زه يې خورم زياتره وخت نظر د تاسو له خوړو نه چې ښه دي، لا ساده دي او زه پوهېږم چې زياتره وخت زه هسې ويښ ناست يم چې وګورم تاسې په ارامۍ او مصؤنيت سره خوب

وکړئ. له تاسو نه ځيني ګيلي کوي چې ستونزې او سختۍ مو ګاللې دي، آيا له تاسو نه څوک ويلی شي چې تاسو هغه ستونزې ګاللې دي چې ما نه دي ګاللې؟ له تاسو نه څوک ويلی شي چې هغه زما لپاره ډېرې سختۍ تېرې کړې، نظر دې ته چې ما يې په اړه سختۍ ګاللې دي؟ راځئ، اوس هر يو چې له تاسو نه زخمونه لري ځان لوڅ کړئ او زه به خپل زخمونه وښيم. زما د بدن هيڅ برخه البته د مخې برخې له داغونو نه خالي نه ده او نه داسې وسله شته چې زما په بدن باندې يې نښې نه وي پرې ايښې. زه د لاس په لاس جګړه کې په توريې سره ټپي شوی يم، زه په غشو او منجليقونو په ګوليو سوری شوی يم، زه بيا بيا او ټول ستاسې په خاطر په کاڼو او سوټيو وهل شوی يم. ما ستاسې د ودونو لپاره جشنونه نيولي دي او د تاسې ډېرو ماشومان به زما د ماشومانو خپلوان وي" (۸۵) خو د ده د وينا اخري برخه رښتيا نه شوه، ځکه چې دی په همدغه بابل ښار کې د مخزيږدی ۳۲۳ کال د جون په ديارلسمه د درې دېرش کلونو په منګ په ظاهر کې د شديدې تبې له امله مړ شو.

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، نه دی تېر شوی. ده د خپل وخت نږدې ټوله معلومه نړۍ په لنډه موده کې لاندې کړه. په هغو يې هيڅ رحم نه کاوه چې ورسره جنګېدل او مغلوبېدل. څنګه چې ده بېحسابه جګړې ګټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی يې ښښل چې ورته تسليمېدل. له بلې خوا ده په بابل کې د يوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرګونو نارينه او ښځينه ځوانانو په جوړه کولو سره د دغو ولسونو تر منځ "د پخلاينې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې "د لاندې شويو او فاتحانو تر منځ توپير له منځه يوسي". (۸۶) ده لا د مخه په باختر کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي ګامونه اخيستي وو چې نتيجه يې هلته د يوه نوي ډيناميک مدنيت هسکېدنه شوه. په واقع کې د ده په يرغلونو سره د ختيځ او لويديځ تر منځ د لومړي ځل لپاره د سوداګرۍ او پوهاوي لار خلاصه شوه؛ خو د ده د خپلې وينا له مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونيان او يونانيان شتمن کړي؛ نو د ساکا مشرانو هغه وينا سمه وختله چې ورته يې ويلي وو چې " ته لومړی کس يې چې له حد نه د ډېرو څيزونو له لرلو سره دې لوږه

پیدا کړې ده". له دې ټولو سره سره یا د هغو له امله سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی چې په اړه یې بیخي ډېر اثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده چې د سکندر له امله د اریانا د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو؛ خو تر اوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل.

یونان ـ باختري دولت

د سکندر له مړینې نه زر وروسته "سپېڅلی اتحاد" له منځه لاړ او امپراتوري یې له څه کړکېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو تر منځ ووېشل شوه: مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander) مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریسس او وړه اسیا د لای سماکوس (Laysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکوس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو؛ خو په مخزېږدي ۳۰۵ کال کې مجبور شو چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا موریا ته پرېږدي چې د سکندر له مړینې نه وروسته پاچا شوی او د پټالي پوتره یا پټنه ښار یې مرکز ټاکلی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله چې د پنځه سوه پیلانو په عوض کې دغه سیمې د ګد روسیه (بلوچستان) په ګډون چندراګوپتا ته پرېږدي. سره له دې هم د موریا کورنۍ په ګندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندکش غرونه د سلوکوس او موریا کورنۍ تر منځ پوله شول. دغه امپراتوري د چندرا کوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنګال او میسوري پورې پراخه وه او بودایي دین هم پکې خپور شو. بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوښښ سره لار وموندله؛ خو د اشوکا له واکمنۍ وروسته د موریا امپراتوري چې د هند لومړۍ امپراتوري وه، مخ په ځوړ شوه او په مخزېږدي ۱۸۵ کې د ۱۳۶ کلونو عمر نه

وروسته له منځه لاړه. د چندراگوپتا تر وخت پورې د هندیانو ژبه سانسکرت یوازې ویل کېده او له هغه وروسته ولیکل شوه.(۸۷)

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د سکندر چې وه. دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم و او په هغه سربېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې د مخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو. لکه چې ویل شوي سکندر سربېره پر دې چې سل زره ټېپي او ناروغ یونانیان یې له ځایي خلکو سره پرې ایښي و، د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو څه یې دېرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو. سربېره پر دې په آریا (هرات) اراکوزي (کندهار)، بلخ (بکټرا) او داسې یې هم په سغدیانه کې یو لړ نظامي چوڼۍ جوړې کړې وې چې هغه ورو ورو په ښارونو بدلې شوې او یونانیان پکې اوسېدل. سلوکوس (۳۱۱-۳۸۱ مخزېږدي) او د هغه ځای ناستی زوی انتیاکوس (Antio Chus) په باختر کې د یونانیانو ځای پر ځای کولو ته لا هم دوام ورکړ. دوی د نویو ښارونو بنسټ هم کېښود چې په دغه عمل سره یې د یوناني کولو حرکت پیاوړی کړ. د دغه حرکت غټه بېلگه د آی خانم ښار دی چې په ختیځ باختر کې د امو او کوکچې سینونو د یو ځای کېدلو په برخه کې په ۳۰۰مخزېږدي کې یې بنسټ کېښودل شو. بنسټ ایښودونکی یې په خپله نیکاتور و. دغه ښار هم د یوناني ښارونو په شان د یوې جگې غونډۍ په اړخ کې ودان شو. اصلي نوم یې یوناني و چې تر اوسه هم معلوم شوی نه دی. ښار د یونانیانو او به خاص ډول د هغو د واکمنې ډلې لپاره جوړ شوی و او هغه ځانگړتیاوې یې لرلې چې یوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمنازیم، تیاتر، پراخ انگړونه او ډېرینې پنډې ستنې.(۸۸)

آی خانم د باختر مرکز شوی و چې والي یې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سغدیانه اداره کوله. مهمه دا ده چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدي ۲۵۶ کې باختر خپلواک اعلان کړ او په دې ډول یې د یونان ـــــ باختري خپلواک دولت بنسټ کېښود چې څه باندې یوه پېړۍ یې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په گډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور یې ډېر پرمختگ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې یې د آریا (هرات) په گډون د موریا له واکمنو نه ونیولې، د ۱۹۰ او ۱۸۰ مخزېږدیز

کلونو تر منځ یې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه؛ خو واکمنو یې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي؛ ځکه چې په دوی کې دوه واکمنې کورنۍ هسکې شوې: د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او دیوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې. دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمني د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ ځپېره شوه. دا په داسې حال کې چې سرتېري یې چې یونانیان ول، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړي تر لاسه کړي؛ نو واکمنان یې کمزوري کېدل.[۸۹] په پای کې چې زر به ولیدل شي، په یونان - باختري دولت باندې د مرګ ځپېره له باندې نه حواله شوه، لکه چې په هخامنشي امپراتورۍ باندې هم دغسې شوي و؛ خو یونان-باختري ښه پرمختللې او روښانه دوره وه. هغه د زرو ښارونو په نامه یادېده، له زراعتي او کلیوالي حال نه تېره شوې مدني او ښاري دورې ته رسېدلې وه. په دغې دورې کې محلي او ترانزیتي سوداګري وده کړې وه چې له امله یې نقره یې سکې پیمانه په چلند کې وې. د دغه نوي مدنیت ترڅنګه د باختریانو او ښاري یونانیانو او د کلیو او بانډو خلکو په دغسې فضا کې سره ګډ ژوند کاوه چې د اروپایانو او اسیایانو د ورورۍ او همکارۍ لوړه بېلګه ګڼل شوې ده. د مؤلف هولټ په وینا " د نولسمې پېړۍ اروپایي پوهانو په باختر کې د لرغونې نړۍ ډېر ښه اړخونه وموندل." ځینو لا د بېلو کلتورونو د خلکو ترمېنځ دغه ورورې لږ تر لږه به ځینو برخو کې داسې ګڼله چې نړۍ یې د عیسویت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي.[۹۰]

پارتیه

د پارت دولت چې د یونان ـــــ باختر په لویدیځ کې هسک شو، د وروستي په زیان تمام شو. که څه هم هغه ورته د سلوکیدي خطر مخه نیولې وه. پارتیه د سدامغان، شاه رود، جوین، سبزوار، نیشاپور، طوس، ترشیز له سیمو او د هریرود له حوضې نه جوړه وه.[۹۱] دا هغه سیمه وه چې په منځنیو پېړیو کې د خراسان په نامه یاده شوه. پارتیه دوه کاله وروسته له هغه په مخزېږدي **۲۵۴** کال کې سر هسک کړ چې د یونان ــــ باختري دولت په بلخ کې د دیودوتس په سروالۍ په واک رسېدلی و. د پارت دولت د بنسټ ډبره ارساس (Arsees) اېښې وه چې په ارساک (Arsak)

یا ارشاک یادېده. دی د پرنای (Parnae) څانګې مشر و چې د پوونده دهای (Dahae) قوم یوه برخه وه او هغه مساګیتا (Massagetae) ته منسوب وه. دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپین او ارال تر منځ سیمو کې اوسېدل.[۹۲] د ګرشمن په وینا "د ایران په خاوره کې د پارني نتوتل دستي (ساکي) قومونو د هغه لوی حرکت مخکښ ګڼل کېدلی شي چې یوه پېړۍ وروسته د هغو یرغل ایراني [د پارس] دولت نسکور کړ او د یونان ـــــ باختري واکني یې ختمه کړه".

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تیریداتس (Tiridutes) او په پوره ډول د متریداتس (Metridates) په پاچاهي کې په یوې امپراتورۍ بدله شوه. د دغې کورنۍ هر پاچا د پارتیا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب یادېده او وروستی پاچا یې ارته بانوس (Arta banus) د دېرشم ارساس لقب درلود. لومړی متریداتس له ۱٦۰ نه تر ۱۴۰ مخزېږدي پورې ماد، ایلام، پارس، کاراسین (Caracene)، بابل، اثوریه په لویدیځ کې او ګد روسیه او ممکن هرات او سیستان په ختیځ کې لاندې کړ. په دې ډول د پارت امپراتوري په اروپا کې د روم د امپراتورۍ رقیبه شو چې د سلوکوس امپراتوري یې لاندې کړه او په خپله یوه لویه امپراتوري جوړه شوې وه؛ خو هرات او سیستان چې د لومړۍ مخزېږدې پېړۍ پورې د پارت د امپراتورۍ یوه برخه وه، له هغه وروسته د ګوندوفاریس (Gondophares) په مشرۍ خپلواک شو. دی چې په ختّه ساکا و، له سیستان نه تر اباسین نه اخوا پورې یې داسې یوه لویه امپراتوري جوړه کړه چې تر درېیمې زېږدیزې پېړۍ پورې پر ځای وه چې له هغه وروسته ساسانیانو لاندې کړه. د ساساني اردشیر پاچا د پارتیه وروستی پاچا ارته بانوس په له منځه وړولو سره د پارتیه امپراتوري په ۲۲۴ زېږدیز کې ختمه کړې وه.[۹۴]

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې

په اصل کې دا د چین د لوی دېوال بشپړېدل و چې د یونان ـــــ باختري دولت د نسکورېدلو لامل شو. دغه دېوال د چین په نامه د واکمنې افسانوي مؤسس شهه هوانګ تي (Shih Huang Ti) په دوره کې په مخزېږدي ۲۲۰ کې بشپړ شو. "چینایان له ډېر پخوا نه د دفاعي دېوالونو په

جوړولو معتقد شوي او په شمال او شمال لویدیځ سرحدونو کې یې ډېر دېوالونه درولي وو. شه هوانک تي پاچا هغه ترمیم او نور هم پیاوړي کړل او له یوه بل سره ونښلول چې ټول اوږدوالی یې څوارلس سوه میله شو. دغه دېوال دومره پراخ و چې د سړک په ډول ترینه کار اخیستل کېده او په ټول اوږدوالي کې یې د څارنې داسې برجونه جوړ شول چې د لېندو دوه غشو په اندازه سره لرې وو، په ورځ کې د دود په علامو او په شپه کې په رڼا سره د یرغلګرو خبر ورکول کېده. هغه د دغسې ستر دېوال لپاره د بزګرو، جنګي بندیانو، ګدایګرو، جانیانو او مریانو له بېګار نه استفاده وکړه. فکر کېږي چې یو میلیون انسانان به د هغه په جوړېدلو کې تلف شوي وي." (۹۵)

د چین کورنۍ نه وروسته د هان کورنۍ واکمنه شوه او واکمني یې څلور پېړۍ اوږده شوه. د دېوال درولو اصلي موخه په چین باندې د مغلي پوونده قومونو د یرغلونو او ورانی مخنیوی و. د هسیونګ نو (Hsiung Nu) قوم چې وروسته په هونانو (Huns) یاد شول او د ترک مغولي خلکو یو لوی پوونده قوم و او په ختیځې سایبریا کې اوسېدل، له هغه وروسته یې د لویدیځ په لور مخه وکړه. دوی د دریمې مخزېږدیزې پېړۍ په نیمایي کې سره یو موټی شول او د شان یو (Shan Yu) په مشرۍ یې یو پیاوړی ولس جوړ کړ. (۹۶)

یوچیان یا کوشانیان

د چین دېوال په بشپړېدلو سره دغسې پېښې په یوې او بلې پسې وشوې چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په مخزېږدې ۱۷۷ کې د لودیدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلي درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن - مغلي قوم هان شوه. (۹۷) د دغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونیوله او د ساکا قومونه

له آمو نه تېر شول او باختر يې تر لاسه کړ. په دغه وخت کې په يوچيانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي؛ خو دومره ځرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هليوکليس (Heliocles) نه د مخزېږدي ۱۴۰او ۱۳۰ کلونو ترمېنځ ونيوه او د آی خانم ښار پاچاهي مانۍ يې په ۱۴۵ کې وسوځوله، په داسې حال کې چې يوناني اوسېدونکي يې له ښار نه د مخه وتلي وو. د شاوخوا محلي خلکو د ښار ودانۍ ونيولې او د پرار شويو شتمنۍ يې خپلې کړې. څه وخت وروسته د چيني ترکستان يوچيانو هم په آی خانم ودانګل او وران يې کړ. يوازې په غونډۍ باندې د آی خانم حصار پاتې و چې په هغه کې د تيموريانو تر وخته پورې ژوند کېده.[۹۸]

ساکي نامتو قومونو چې باختر لاندې کړ د سترابو د ليکنې له مخې دادي: آسي (Asii) يا اسيويي (Asioi)، پاسيه نوی (Pasionoi)، توخاروی (Tokhario) او ساکارالای (Sakaraulai). دوی ټول د سردريا (Jaxartes) د شمال له ملکونو څخه وو، يوازې توخاروی د يوچيانو زړی شمېرل کېدلی شي.[۹۹] د آمو سين شايد په همدغه وخت کې د ساکا د يوه ټبر هاما ورګه څخه د هامو يا آمو په نامه ياد شوی وي. آمو يونانيانو د مخه له وخش (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و.[۱۰۰]

يوچيانو هم په خپلې نوې مېنې سغديانه کې ډېره توخته ونکړه، په مخزېږدي ۱۲٦ کې له آمو نه تېر شول، آی خانم يې نور هم وران کړ او باختر يې له ساکا قومونو څخه ونيوه. زياتره ساکا بيا په درنګيانه او اراکوزيه ورښکته شول، په کومو کې چې ساکا د مخه مېشته شوي وو. د رنګيانه د ساکا په مېشته کېدلو سره اول په ساکستانه او بيا په سيستان ياد شو او سيستان د دوی دايمي هېواد شو. ساکاوو وروسته کابل او پنجاب هم لاندې کړ او کله چې په هند کې يوچيان پرې لاس بري شول، دوی بيا مالوان او ګجرات ته لاړل او هلته يې تر څلورمې زېږديزې پېړۍ پورې واکمني وکړه.[۱۰۱]

په باختر کې د يوچې د لوی ټبر پنځه څانګې ځای پر ځای شوې وې، دوی چې په اصل کې سپين پوستي آريايي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو. د هرې څانګې مشر يابغو (Yabghu) په خپلو يوچيانو، باختريانو او يونانيانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځايي

مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پېړۍ وروسته د لومړۍ زېږدېزې پېړۍ په نیمایي کې د کوی - شانګ (Kuei- Shanung) د څانګې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول د دغو څانګو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کېږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کي پن (Ki – Pen) (کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان - باختري وروستی پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلوایاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان ــــــ باختري دولت وروستی پاچا ګڼل کېږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچاهۍ نه مړ شو. د ده د دورې سکې دومره ډېرې دي چې څینې د هغو له مخې وایي چې د ده د واکمنۍ موده اتیا کاله وه، د ده لمسی پاچا ویماتاکتو (Vima Taktu) په خپلو سکو کې خپل ځان ستر ژغورونکی (Store mergas) ښوولی.[١٠٢] د کوشاني پاچایانو ډېر نومیالی کنشکا نومیږي چې امپراتوري یې له ګنګا نه نیولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لویدیځ کې یې پارتیه ګاونډۍ وه؛ خو سرحدونه یې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه، د هر پاچا په وخت کې ناټاکلي او د تغییر په حال کې وه. د کنشکا پایتخت په ژمي کې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي کې باګرام و. د کنشکا په وخت کې بودایي دین دنه په امپراتورۍ کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې یې چین ته هم لار موندله. دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچایانو په وخت کې د سوداګرۍ په ښې پرمختیا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا (Huviska) په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲٦ زېږدیز د کوشاني پاچا واسیوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول یې د کوشاني واکمني ختمه کړه.

ساسانیان او یفتلیان

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرګ نه وروسته پاچا شو. پلار یې پاپک او نیکه یې ساسان نومېده چې د پارس په پلازمېنه اتخر (Stakher) کې د اناهیتا (Anahita) خدای ګوټې په معبد

کې مذهبي مشر و. د اردشېر پاچاهي په ساساني ياده شوه، لکه د پارتا پاچايانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو. اردشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې يې په درېيم ځل جنگ کې په سوسيانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې يې د پاچايۍ اعلام وکړ؛ خو دی زر له دغسې يوه پياوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و؛ خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنگ کولو نه وروسته له منځه لاړ. په داسې حال کې چې ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ. په پای کې دی هم مات شو. له هغه وروسته اردشېر د دغسې امپراتورۍ خاوند شو چې له فرات نه تر مرو، هرات او سيستان پورې غزېدلې وه. اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو، وروسته له هغه مړ شو چې له پارس نه يې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي امپراتوري ژوندی کړه. ځای ناستی زوی يې پاچا شاهپور چې د روميانو او کوشانيانو تر منځ گير و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و چې غوښتل يې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او د ده امپراتوري دومره پياوړې نه وه چې له ټولو سره مقابله وکړي. د دغې مقابلې پر ځای يې په کوشاني امپراتورۍ ودانگل چې د ورېښمو او نورو څيزونو د ترانزيتي سوداگرۍ له امله ښه شتمنه وه. د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قوله ليکل شوي چې بريالي پوځ يې، پېښور چې د کوشانيانو د ژمي پلازمېنه وه ونيوله، د اباسين ناوه يې تر لاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تگ کې له هندوکش نه واوښت او باختر يې لاندې کړ. هلته دا هم ويل شوي چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند يې هم ونيول بيا د لويديځ په لور تر سورېې پورې لاړ او انتياک يې هم ونيو چې د سورېې مرکز و؛ خو په ۲۷۲ زېږدي کې د هغه له مړينې نه وروسته په امپراتورۍ کې يې نارامي پيدا شوه. دوه زامن يې يو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول. په همدغه مهال کې روميان په لويديځ او کوشانيان په ختيځ کې د ساسانيانو په تاوان د مخه ولاړل؛ خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېري مخه يې ونيوله؛ خو له ختيځ روم سره مقابله ښه اوږده وه او په مړينې سره يې د امپراتورۍ فيوډالي ارستوکراتان له زردشتي روحانيانو سره يو موټی شول او دغه امتياز

يې تر لاسه کړ چې دوی به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړی د پاچايي لپاره غوره کوي. پر هغه سربېره د پنځمې پېړۍ په لومړۍ څلورمه کې د يفتلي دولت په نامه يو قوي دولت د يوچيانو يا کوشانيانو ځای ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوی ګواښ شو.

يفتليان سوچه پوونده قوم و، خو د هويت په اړه يې اختلاف دی. ځينې يې "سپين هونان" ګڼي، خو مک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وايي يفتليان په خاص ډول د ترفان له تخاري ويونکيو خلکو څخه يانې آريايي نژاد دي. دغه نظر د دغه واقعيت انعکاس دی چې د يوچيانو او د ترفان د خلکو ژبه هندو اروپايي وه. په هر حال په ۴۰۲ زېږدي کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان يا خاقان په سروالۍ يوه امپراتوري جوړه کړه، يفتليانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر يا کاراښار (Kara Shar) کوچا يا کوڅه (Kucha) کاشغر او خوتن (Khutan) ښاري دولتونه يې لاندې کړل او څه وخت وروسته يې له کاشغر نه سغديانه لاندې کړ؛ خو نه په کاشغر او نه په سغديانه کې مېشته شول او د باختر په لور يې مخه وکړه او د يوچيانو وروستی پاچا کيدارا (Kidara) يې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بيا په شمالي هند کې د کيداري سلطنت جوړ کړ؛ خو د هغه په پرار سره زياتره يوچيان په باختر کې پاتې شول. يفتليانو په باختر کې واکمني پيل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) يا د باد سيمه يې مرکز وټاکه. دا وخت شايد زيږدي ۴۲۵ کال و. دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل، کابل او کندهار يې لاندې کړل او يوه لويه امپراتوري يې جوړه کړه.

يفتلي دولت دومره پياوړی شو چې يو ځل يې د ساساني امپراتوري پاچا پيروز په جنګ کې مات او دې ته اړ کړ چې ورته باج ومني، خو هغه له دوی سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو. د ساساني بل پاچاخسرو (۵۳۱ - ۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او آريايي خلکو مخلوط وو، يفتليان مات کړل او د امو سين يې د خپلې امپراتورۍ پوله وټاکله. پاچا خسرو په لويديځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سيمې تر لاسه کړې؛ خو په پای کې د بېزانس يا ختيځ روم امپراتور هېراکليس دغه سيمې د وړې اسيا او ارمنستان په ګډون ترېنه بېرته ونيولې او بيا يې د حضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستيسفن (Ctesiphan) ښار يې محاصره

کړ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ. په دغو جنگونو سره دواړه امپراتوري گانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضعې د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. دريم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده گړي په لاس ووژل شو(۱۰۳) او د هغه په مرگ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغ وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې گرد سره توپير لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر

اوس د دې وخت دی چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته د دغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډه بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی شو چې په دريمه مخزېږدې پېړۍ کې د چين لوی دېوال بشپړ شو او د هسيونگ ـــ نو لوی مغولي التايي قوم د کاشغر په مېشتو آريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا آريايي قومونه يو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونگ - نو هم پر ځای پاتې نه شول او په دويمه او دريمه پېړۍ کې تر تور سمندرگي پورې ورسېدل. دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځای آريايي ولسونه گاتان (Gothes) او ونډالان (Vandals) يې اړ کړل چې د لويديځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د څلورمې زېږدېزې

پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د گاتانو يوه څانگه د گال (Gaul) په لور لاړه، بله څانگه يې د وزي گات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ور ښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم د امپراتورۍ مرکز (روم) چور کړ. وانډلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل چې د روم د امپراتورۍ يوه ښېرازه ولايت و. دوی بيا له مديترانيې نه شمالي افريقا ته ور ښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتورۍ ټولې سيمې يې ونيولې. دوی بيا له مديترانې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او وران کړ؛ خو هونانو، گاتانو او ونډالانو يو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتيلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي گاتانو د گډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بيا په روم ودانگل، خو هلته يې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاريخ له ډگره ووتل او په ځايي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې ونډالان او وزي گوټان په هسپانيې او فرانسې کې ورک شول.

د جنگونو او چور او لوټ په دغه دوره کې يو څوک يوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، يوازې د خپلو گاونډيو په اړه يې معلومات لرل، هغه هم زياتره ناسم. ژوند خورا گران شو، زياتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل يې زياتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لويديځه اروپا د يوې پېړۍ په بهير کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هيبتناکه شوه. دغه دوره په تاريخي لحاظ د سپينې تختې په شان ده، موږ دغومره پوهېږو چې د لوټمارۍ او د مرگ دورې په پای کې اروپا گرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لويديځه يا اروپايي رومي امپراتوري وشړېدله او د يوې لويې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پر ځای په سلگونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقعيت کې اروپا بيا هيڅکله يو ملت نه شو چې له يوه مرکزي ښار نه اداره شي.(۱۰۴) دا د هغې دورې پيل و چې وروسته فيوډاليزم ونوموه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخيل وو.

خو په همدغه دوره کې په منځنۍ اسيا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سيمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتورۍ گانې يې جوړې کړې. دا به له دې امله و چې دغه ولسونه په اصل کې له يوه توکم يا نژاد څخه و. پر هغه سربېره د ميشتو ولسونو سيمې

زراعتي وې. ښاري مدنيت هم پکې خپور و او ترانزيتي سوداګري په تېره د ورېښمو د سوداګرۍ له امله وداني او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و چې د يونان او باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه يادېده. دغه شمېر به مبالغه وي؛ خو دا يقيني ده چې په باختر او سغديانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه چې ډول ډول صنعتونه او صنعتکاران هسک شي او د کلالۍ او نقره يي لوښو جوړول صنعت پر مخ ولاړ شي چې د شبرغان د طلا تپې طلايي ګانې يې غټه بېلګه ده چې د يوې پر مختللې صنعتي دورې تمثيل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخيز شتمنتوب و چې پوونده قومونو يو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی آريايي او په زياته اندازه د يوه قوم خلک وو.

په دغو سيمو کې زردشتي او بودايي دينونه هم خپاره وو، لکه چې هندويزم په هند کې خپور و. دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسيپي ژوند او ښو کړو وړو او حتی کرنې ته هڅول؛ خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو. د هغو ترڅنګه د محلي خدايګوټو لمانځنه هم کېده. مهمه داده چې خلک په عقيده کې د زغم خاوندان وو. پارتياني او کوشاني واکمنو چې هر يوه يې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه يې په لاندې شويو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودايي دينونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره. په اصل کې پوونده ولسونه له دين سره علاقمن نه وو؛ خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس يا ولسونو واکمنان وو، زردشتي دين يې رسمي دين ګرځولی او پرې ټينګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمه پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، يهودان د پخوا په شان ځپل کېدل؛ خو عيسويان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه يې هم فاصله نيولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نستوريان (Nestorians) معتقد وو چې د حضرت عيسی طبيعت هم خدايي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزايتان (Monophysisties) معتقد وو چې دغه دواړه طبيعتونه د هغه په انساني طبيعت کې يو ځای شوي دي. دغه فلسفي بحث چې عيسويان يې هر چېرې بې اتفاقه کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې يې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغه دوره کې و

چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو چې پلویان یې هڅول کېدل چې له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابرۍ ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کیقباد پاچا تر سیوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم ترېنه واوښت او وځپل شو.(۱۰۵)

د یادولو وړه ده چې په زردښتي او بودایي ولسونو کې د دین په نامه کړاوونه او وژنې نه دي لیدل شوي. د ځینو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستایي دوره کې د کورنۍ غړو یانې خوېندو او وروڼو او نیایانو (ماما ګانو) او خورزو تر منځ واده دود و. د آمو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي میترس (Sisi Mithres) له خپلې مور لا نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په یفتلیانو کې په یوه وخت کې د ښځې لپاره څو مېړونو لرلو رواج عام و چې هغه په معمولي ډول سره ورونه وو. دغه رواج د منځنۍ اسیا په نورو هندو آریایي ټولنو کې نه دی لیدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالې په ملنګ نومې سیمه کې د ښځې لپاره په یوه وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی.(۱۰۶)

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شویو مېشته ولسونو سیاسي طرز یا پوره یا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاریخپوهې رومیلا ټېپر په نظر فکر نه کېده چې د پهلواها (پارتیانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي؛ خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې یوې طرحې تکامل وکړ چې پوونده قومونه مېشته ټولنې لاندې کړي او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج تر لاسه کاوه. "د باج حصول د مالدارو د څانګو مشران پیاوړي کړل او دوی بیا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول؛ خو دوی زیاتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي. (۱۰۷)

د پارتیانو د امپراتورۍ دویم واکمن میتریداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) اداري طرز غوره نه کړ. په عوض یې هغه طرز غوره کړ چې تر هخامنشیانو د مخه په ختیځ کې معمول و. د دغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت

وساتي. له دغو پاچايانو نه دغومره غوښتل کېده چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن يا فيوډالي مشر په شان اطاعت ولري. په دې ډول له ميتريداس نه وروسته د پارتيانو په ټولو سکو کې د پاچايانو لقب عام و. هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سرتېرو يو واحد تهيه او هر کال باج تاديه کړي. نور دوی خپواک وو. پاچا دايمي پوځ نه لاره، واکمني يې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنګه يې دوه شوراګانې وې چې يوه يې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله يې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارتيا د مؤسس ارساسيس له کورنۍ نه غوره کېده. (۱۰۸)

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پوونده ولسونو په امپراتوريو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله. په نتيجه کې د امپراتورۍ لوړ واکمن او محلي واکمنو تر منځ د ټکر امکان لږ و؛ خو د واک پر سر د واکمنو کورنيو غړو تر منځ جګړې وې. بيا هم هرې امپراتورۍ اوږد عمر کړی. يوازې د يونان ـــــ باختري پاچايي په باختر کې لنډ عمر کړی؛ خو هغه هم له يوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې

اوس د دې وخت دی چې په دغې تاريخي سروې کې پښتانه ولټول شي. د پښتنو څرک په دغو برخو کې څرګند دی. په ويدي دوره کې د هېرودوت په پکتويک کې، په پامېرونو کې، په اوستايي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی بايد په نظر کې ونيوله شي چې دغه سروې له يوه نامعلوم وخت نه پيل کېږي او د اسلامي دورې تر پيله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې د دغې سيمې يا سيمو اوسېدونکي يوازې اريايي نژاد خلک وو. د ساسانيانو په وروستي وخت کې و چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وينا د مغولو او اريايانو مخلوط وو.

لکه د مخه چې بیان شول، پښتانه د هېرودوت د تاریخ له مخې په پنځمه مخزېږدیزه پېړۍ کې د اوسني ننګرهار او پېښور تر منځ سیمه کې اباد وو. افغان تاریخپوه احمد علی کهزاد پښتانه تر هغه د مخه په ویدي دوره کې د ویدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځایونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ویلي چې د ننګرهار پکتیان د بخدي له خلکو سره په ډېرو څیزونو کې ورته وو؛ خو ده دا نه دي ویلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو؛ خو د اریایي ژبو لوی متخصص جارج مارکن سټرن او د هغه پلویان د هېرودوت پکتیان پښتانه نه ګڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاریخي واقعیت له پام نه غورځوي چې دغه سیمه په ټولو تاریخي دورو کې د پښتنو سیمه وه. غټه بېلګه یې پوونده پښتانه دي چې د کسي د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې یې له نامعلوم وخت راهیسې په ژمي او اوړي کې پوونده توب کاوه. په همدغې پراخې سیمې کې پښتانه قومونه یو وخت بل وخت مېشته شوي دي. دغه سیمه په لږ و ډېر تغییر سره د هېرودوت د پکتویک، پښتونخوا، ګندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو یاده شوې ده. د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ، او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه یو دغسې لوی قوت و چې له سکندر سره په ټینګه وجنګېدل. که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خیبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتیانو په اړه به ډېر معلومات تر لاسه شوي وای؛ خو د هغه له قومندان هیفایسشن (Hepahaestiion) او قومندان پریډیکاس (Predicas) سره چې د یوه واړه پوځ په قومندانۍ له خیبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه یې معلومات تر لاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړی دی. د هغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي (ننني یوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو چې یوه یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرلې. دوی د چترال یا باشګل درې یا دواړو د لارې د سغدیانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله.[۱۰۹] د غبار په وینا د ګندهارا دادیکا هم د چترال له لارې پامیر ته وکوچېدل. غبار هم د هېرودوت په شان دادیکا په اصل کې پښتانه ګڼي. دغه څه له دغه واقعیت نه هم څرګنده ده چې پامیري یا غلچه ژبې په تېره یزغلامي یا یزګولامي

ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نږدې دي. مارگن سټرن هم په حقه وايي چې د دغو ياڼې پاميري ژبو ويونکي يا دننه په يوې سيمې کې يا د يو بل په گاونډيتوب کې اوسېدل.

په اصل کې د پامير سيمه د قومونو د تگ راتگ سيمه وه. په دغه سيمه کې له آمو يا په دقيق ډول د پنجه له سين گې څخه تېرېدل. پخوا له دې چې د کوکچې سين ورسره يو ځای شي، په نسبي ډول اسان وي. له جنوب نه چې د کوکچې سين او له شمال نه د مرغاب سين ورسره گډ شي، تېرېدل ورنه گران شي. په تېره د قومونو لپاره د همدغه جغرافيوي موقعيت له امله و چې سلوکوس نيکاتور په ۳۰۰ مخزېږديز کې هغه ته نږدې آی خانم ښار ودان کړ. ساکا، يوچيان، او يفتليان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل. گندهاريان هم له همدغه ځای نه سغدياڼې ته تلل. لکه چې د مخه ويل شوي "گندهآريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له آمو نه واوښتل او سغدياڼې ته لاړل او نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشت شول. بيلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک پکتيان گڼي وايي چې په ارغند او هلمند کې مېشتو گندهاريو په هلمند کې د گندهار په نامه يو ښار ودان کړ چې دغه نوم د کندهار په بڼه تر اوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد گڼي." له هندي نژاد نه مطلب د گندهارا اوسېدونکي دي. گندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده. لکه چې د مخه ويل شوي گندهاريان او داديکا د هېرودوت د تاريخ له مخې په دود، دستور او کاليو کې باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو. سکندر هم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو چې سغديان، دهای (Dahae)، مساگيتای، ساکا، هنديان او همداسې باختريان له يوه نسل څخه دي.(۱۱۰) په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو نږدې والی تثبيت او يقيني دی.

د باختر له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د پښتنو تړاو لا ټينگ دی. پښتانه په اصل کې شايد ساکا وي. پخوا له دې چې په دغې موضوع بحث وشي، په اسيا کې به د ساکا په تېر رڼا واچول شي. په سر کې به بيا وويل شي چې ساکا او ستيان چې تر دې نږدې وختونو پورې يو تېر

ګنل کېده، خو هغه سره بېل ټبرونه وو. ساکا آريايي او ستيان غير آريايي وو، خو دواړه سوچه پيوونده قومونه وو. ستيانو په سهيلي روسيه باندې دوه پېړۍ حکم وچلاوه او بيا يې د لويديځ په لور مخه وکړه، خو ساکا په ختيځ کې ان دالتاى تر غرونو پورې په ورشوګانو او په منځنۍ اسيا کې پيوونده توب کاوه.

د منځنۍ آسيا د لومړيو امپراتوريو په نامه اثر ليکوال ويليم مک ګورن وايي چې په منځنۍ اسيا کې له اولې ورځې نه لږ تر لږه دوه بېلې او څرګندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې چې د مناسبو نومونو په نشتوالي سره يوه يې د ستيان او بله يې د هونان په نامه ياده شوې ده. ستيان هغه ډېر مناسب نوم دى چې د منځنۍ اسيا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوى چې پروفيسر بريسټيډ (Breasted) لوى سپين توکم بللى چې هغوى د اريان (Aryan) يا هند د اروپايي په ژبه کړېږي. له هونان نه مقصد هغه ډله خلک دي چې وړاندې په ختيځ کې اوسېدل او په دې ډول يې د مغولو وينه جذبه کړه چې د هغه له امله زياتره وخت؛ خو په څه غلطي سره د (لوى ژېړ توکم) په نامه ياد شوي دي. لا مهمه داده چې دوى په داسې ژبه ګړېدل چې هغه اريايي خلکو ته پوره بېګانه وه. دغه ژبه په عمومي ډول د توراني په نامه ياده شوې، خو ښه به دا وي چې هغه يورال التاى (Ural- Altai) په نامه ياده شي.

پروفيسر مک ګورن وړاندې وايي چې لا ډېر مهم هغه اثر و چې ستي کډوالو د ترکستان په سهيلي کډوالو کړى و. د کلمې په ډېر پراخ مفهوم سره هغه ستيان (يا د هغو تاريخي ستيانو نيکونه) چې د تاريخ په سباوون کې د پارس (اريانا) په لوړه سطح او په شمال لويديځ هند کې خپاره شول او په دې ډول يې په دغو دواړو سيمو کې دغسې خلک په ميراث پرېښوول چې زياتره يې سپين توکم وو او په هندو اريايي ژبو غږېدل. " لکه چې د مخه يقينې شوې دغه ستيان په اصل کې ساکا يانې آريايي وو. مک ګورن دا هم وايي چې په وروستيو وختونو کې د پارس (اريانا) او هندو اروپايي اوسېدونکيو خپل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او د کروندګرو په ډول مېشته شول. دغه حال دوى د خپلو لرې تربورانو او اصلي ستيانو (ساکا) مرګکي دښمنان کړل چې په ترکستان (منځنۍ اسيا) کې اوسېدل او د پيوونده توب ژوند طرز او د يرغل او چور خويونه يې

ساتلي وو. دغو ستيانو (ساکاوو) په سهيل کې په خپلو لرې تربورانو بيا بيا دانګل او چورول يې چې هغوی د شتمنۍ په سبب ډېر نرم طبيعت شوي وو. (۱۱۱)

له اريانا او شمالي هند ته د تاريخ سباوون مهاجرت نه د مک ګورن مقصد د ويدي دورې د قومونو لېږد و، خو دی دغه قومونه يوازې ستيان بولي، موږ اوس پوهيږو چې دغه ستيان په حقيقت کې ساکاوو دي. د دغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي يانې نومونه يې نه اخلي. دغه قومونه د ويدا په هغو مذهبي سندرو کې ياد شوي چې پروفيسر رالف ګرفت (Ralph Griffth) انګريزي کړي او اوږدې معلوماتي تبصرې يې پرې اضافه کړې دي. دغه قومونه دا دي: پکتهاس (Pakthas)، بهالانا (Bahalana)، الينا (Alinas)، شيوايان (Sivas) او شانيان (Visananis) (۱۱۲) په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اريانا هم پکې نه دي ياد شوي، خو اريايان پکې په وار وار ياد شوي دي. دا به له دې امله وی چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده چې دغو اريايانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ويلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خدای ګوټو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې، نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسيا او بخدي کې وو. په اوستايي دوره کې دا هېرودوت و چې د هخامنشي امپراتورۍ د بيان په ترځ کې يې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتيس (Pactyes) په ګډون ياد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتيس په غالب احتمال چې د ويدي دورې پکتهاس (Pakthas) دی. دغه پکتهاس د خپل قوم پاچا ښوول شوی چې قوم يې په غالب احتمال بيا د ده په نوم ياد شوی دی. د دغه قوم بل پاچا توريانا (Turyana) ياد شوی.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا توروايانا (Turvayana) هم ښوولی چې ممکن هماغه توريانا وي. (۱۱۳) په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول يوناني جغرافيه پوهانو او تاريخپوهانو او ورپسې د معاصرې لويديځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسيا او لرغوني افغانستان قومونه تر يوې اندازې مشخص کړي. بيا د چين د لوی دېوال له بشپړېدلو نه وروسته و چې قومي لېږدون، لکه چې دمخه يې ذکر شوی، په پراخه پېمانه پيل شول او ساکا وو، يوچيانو او يفتليانو

یو په بل پسې سغدیانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوی په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې یې مشخصې کړې.

اریانا ته د سکندر تر راتګ نه د مخه هم ساکا د آریانا په ډېرو سیمو کې مېشته وو. فرای هم وایي چې داسې ګڼل کیږي چې دوی [ساکا] تر ټولو ډېر پوونده قوم وي چې د منځنۍ اسیا د ابادیو شاوخوا اوسیږي.[۱۱۴]

غته بېلګه یې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي چې مؤلف آرین د کوفن (کابل) او اباسین (Indus) ترمېنځ ښار ښوولی دی. د روایاتو له مخې د دغه ښار بنسټ يډایونیسس (Dionysus) ایښی و.[۱۱۵] ډایونیسس د یونان د تبز (Thebes) خدای ګوڼی و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چیرته نږدې او اوسېدونکي یې ساکا ښوولي دي. د مؤلف کمنګز (Cummings) په روایت " نیاسایان په تاریخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکیا (Sakya) یا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او ګاونډیو سیمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنګیالی طبقې کشتریا (Kshattriyas) کې جذب شول." دی د نیاسایانو هېواد په دې ډول معرفي کوي: "داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نیاسایانو سیمه په لویدیځ کې د جګدلک په کوتل، په شمال کې د کابل په سین و، په ختیځ کې د خیبر په کوتل او په جنوب کې په سپین غره محاطه وه.[۱۱٦] دغه سیمه لږه او ډېر د هېرودوت له پکتیک هېواد سره سرخوري چې د پکتیس یانې پښتنو هېوادو.

د سکندر تر راتګ نه د مخه د ساکابله لویه سیمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وینا ستیان یانې ساکا په بخدي کې د دهای (Dahae) یادونه په وار وار کوي چې د ساکا د لوی ټبر یوه غټه ځانګه وه. د مک ګورن په وینا ساکا آمورګیویي (Saka Amurgioi) آن په لرغوني مهال کې په پامیرونو کې اوسېدل. دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وایي چې "... داهیا (Dahia) یوازې له بخدي سره پېژندل کیږي. یانې چې تاهیا (Tahia) یا (Dahae) د بخدي اوسېدونکي دي.[۱۱۷]

کمنګز هم په بدخشان یا د پامیرونو په سیمه کې د ساکا یادونه کوي. په دغه لړ کې روسي لرغون پېژندونکي لیتونیسکي وایي چې "... ساکا به د پامیر سیمو ته په اوومه مخزېږدیزه پېړۍ کې کوچېدل او له هغه ځایه به یې د هند شمال بریدونو ته نفوذ کاوه.(۱۱۸)

ساکا د سکندر تر راتګ نه دمخه هم په سیستان کې اباد وو. مک ګورن د تهاماس (Thomas) له قول نه وایي چې "... د ساکا یوه ډله له پخوا زمانې له اوومې مخزېږدېزې یا حتی له هغې نه د مخه په درنګیانه کې مېشته وو او دغه ساکا به ټولې هخامنشي او هیلنسټکي (Hellenistic) دورې کې هلته پاتې وو، که څه هم سیمه یې هغه وخت په ساکستانه نه یادېده.(۱۱۹) دغه سیمه وروسته له هغه اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاده شوه چې په دویمې مخزېږدې پېړۍ کې د ساکا ځو څانګې د یوچیانو په فشار له سغدیانې نه ښکته شوې، باختر یې ونیوه او بیا هم د هغو په فشار له بخدي نه سیستان ته واوښتل او هلته اباد شول. د دغې پېښې بیان د مخه شوی دی. ساکا به په سیستان کې په دغه وخت کې په زیاتشمېر او په قوت کې و چې د ګوند و فارس په مشرۍ یې یوه امپراتوري جوړه کړه.

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و چې د دهای ساکا پرنای یا پارني څانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په ۲۵۴ مخزېږدي کې واکمني پیل کړه چې هغه څه کم پنځه پېړۍ وپاییده چې په پای کې په ۲۲۹ زېږدي کې د ساساني پاچا ارشیر په لاس نسکوره شوه، لکه چې د مخه یې بیان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو څېزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل.(۱۲۰)

عجیبه ده چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي یاد کړي. که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي چې دغه اثار چې دلته ترینه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. یوازې کهزاد د دغو سرچینو له ځینو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی.

د دغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مګ کورن ړومبنی وینا سمه ښکاري چې وايي که موږ د ستیانو (ساکا) نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو"... چې د پارس (اریانا) او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانیو ستیانو زوزات دي او تر اوسه (۱۹۳۹) هم په دغسې ژبو خبرې کوي چې د ساکا له ژبې سره تړاو لري. [۱۲۱] "له پورتنی شرحې نه دا هم ښکاري چې ساکا څلور زره کال د مخه د اریایانو په لومړي لېږد کې په سغدیانه، بکټریانه (بخدي)، پامیرونو، سیستان، نای سا، پکتویک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو. دوه زره او دوه سوه کاله د مخه په بل لوی لېږد کې ساکا د یوچیانو په فشار سره په بخدي ننوتل، یونان ـــــ باختري واکمني یې نسکوره کړه او بیا یې په سیستان، پارتیه او شمالي هند باندې واکمني وچلوله. په ویدي دوره کې لکه چې د مخه ویل شوي دي، پکتهاس، بهالانا، شیوایان، الینایان او وسیانیان هم په آریانا کې اباد وو. وروسته جغرافیه پوه سترابو د آریانا ولسونه له باختریانو او پارسیانو نه سربېره پاراپامیزادیان (Parapamisadae)، آري، درنګیان، اراکوزی او ګد روسي هم یاد کړل. پليني (Plini) بیا د اریانا اوسېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisei) ، درنګای (Drangae)، ایورګیتای (Evergetae)، زرنګای (Zarangae)، ګدروسي (Gedrosi)، میتوري سي (Methorici)، اګتوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تیس (Daritis) اوسېدونکو، پاسیریس (Pasires) او ایچددایوفګي (Ich thyo Phagi) په نومونو ښوولي.[۱۲۲]

دوی ټول په غالب احتمال د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو؛ ځکه چې دوی په هغه وخت کې په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره ډېرې نږدې وې او په عین حال کې یا په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډ کې اوسېدل. پروفیسر مک ګورن په څرګند ډول دغسې وايي: "سترابو او پروفیسر ولسن په استدلال سره دغه نظر ښکاره کوي، په دې ډول چې د لومړني په وینا "... دوی ... زیاتره د یوې ژبې ویونکي دي." د وروستیو په وینا " بې له شکه د دغو خلکو ژبې تر ډېره حده پورې له یوه اصل (akin) څخه وې؛ ځکه چې دوی په واقع کې د یوه هېواد اوسېدونکي وو. [۱۲۳] " خو دغه ژبې او همداسې ویونکي یې مشخص شوي نه دي او هغه په عمومي ډول سیمو ته منسوبې دي، لکه سغدي، باختري، آري، پاراپامیزادي، اراکوزي او داسې نور....

نو دغه ولسونه د تاریخ او ژبې له نظره ډېر سره نږدې وو. د تاریخ له نظره د دوی د نږدېوالي غټه بېلګه له یرغلګر سکندر سره د ټولو مخالفت و. دغه واقعیت د ساکا مشرانو په خپله هغه ته ښکاره کړی و چې بیان یې د مخه شوی دی. دوی په مخامخ کتنه کې ورته ویلي وو چې له هغه وخت نه چې ده (سکندر) په باختر ودانګل، دوی د باختریانو په ملاتړ جګ شول. په اصل کې د همدغه ملاتړ په ډاډ و چې د بخدي والي، بېسوس او بیا د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت وجنګېدل. بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وینا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جګړه وکړه. دا دومره ټینګه جګړه وه چې تاریخپوه پیترګرین هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی. د ده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دومره پیاوړی و چې ویل یې "مرګ ده ته تر تسلېمېدو نه لږ دردناک دی".

دغه ټول ولسونه د ده په سروالۍ له سکندر سره یو او بل وخت د دوه کلونو په بهیر کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سیانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه.

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول زیاتره لکه چې د مخه ویل شوي دي، په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره نږدې او له یوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په دقیق ډول ګړېدل ناشوني دي؛ ځکه چې هغه ډېر پخوا له منځه تللې او یو څو خورې ورې کلمې یې را پاتې دي. د دغو ژبو د نږدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو چې پکې مشترک و او د (اس) نوم یې یو څرګند مثال دی چې په اوستایي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستایي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه یادېده چې د کاویاني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې ده. د دغې کورنۍ د نږدې ټولو واکمنو د نومونو وروستاړی اسپه دی، لکه اروت اسپه، مهر اسپه، اوست اسپه، ویشتاسپه، یا ګرشاسپه. د نورو مهمو کسانو په نومونو کې هم دغه کلمه راغلې لکه جم اسپه، پوروشاسپه، پتراسپه، هچاتاسپه او داسې نور... په ساکي ژبه کې د اسپه کلمه حتی د ساکا د قوم د ځینو څانګو په نومونو کې هم راغلې؛ لکه: اسپه سای ټای (Aspasiatae)، اسپه سای کای (Aspassiakae) او اسپه سای ټرای (Aspasiitrae)[۱۲۵].

په پښتو نومونو کې هم د اس او اسپه کلمې ډېرې راغلې؛ لکه: اسپه سي چې د سکندر په وخت کې پیّ کونړ، باجوړ او چترال کې اباد وو او په اسلامي دوره کې د یوسفزي په نامه یاد شول. د اسواکا او اسوه غانه نومونه به سانسکریت کې د پښتنو لپاره په کارېدل. د شنسپ ولس اصلي نوم شین اس و، لکه کونړ چې د سکندر په وخت د خوسپس (Khiaspes) یا ښو اسونو، یا د ښو اسونو په ملک یادېده. د باختر د منځی نوم زر اسپه و چې مانا یې شاید زر اسونه وي. د اس نوم په داسې حال کې چې په اریایي کلمو کې عا و، د اسپه کلمه یوازې د اوستا او ساکي ژبو مال او په پښتو کې د ښځینه اس په مانا و. په داسې حال کې چې په نورو هندو اروپایي ژبو کې د ښځینه اس لپاره اسوه (asva)، ایکوا (equa) او اس ژوا (aszwa) نومونه پکارېدل. [۱۲۶] په دې ډول د اسپه نوم یوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ویل کېده، نه په نورو هندو اروپایي ژبو کې. دغه واقعیت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نږدې خپلوي په ګوته کوي چې د هغه له مخې ویل کېدلی شي چې د اسپه کورنۍ په اصل کې شاید پښتنه کورنۍ وه یا پښتو لږ تر لږه په اوستایي دوره کې په باختر کې ویل کېده.

په دې اړه مؤلف دوست محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زیار په خپلو د افغانستان ژبې او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې په نامه اثارو کې تفصیل او مثالونه ورکوي. ارواښاد صدیق الله رښتین هم په خپل اثر (لرغونې پښتو) کې د پښتو او اوستا یو شمېر هغه نومونه په پرتلهییز ډول راوړي چې سره ورته او نږدې دي، لکه د پښتو پی د اوستا پایو، زوم او زاماته، سپږه او سپشو، سپین او سپینه، پلار او پیتر، مازغه او مازګه، پیری او پیریکا، غوږ او ګوش، واوره او وفره او داسې نور. [۱۲۷]

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دومره ډېر نږدې و چې ویل کېدلی شي دوی شاید په اصل کې یو ټبر وو یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وه. پروفیسر فرای د سیستان ساکا د پښتنو لوړ نیکونه ګڼي او وایي چې د اسلامي پراختیا په برابر کې د زنبیلانو د ټینګ مقاومت یو دلیل په یقین سره هغه جنګیالي قومي خلک، د افغانانو یا پټانانو نیکونه وو چې د یرغلګرو سره جنګ لپاره یې مېړونه ورکول. [۱۲۸] د اریایي ژبو متخصص مارګن سټرن په وینا پښتو په اصل کې شاید د ساکا

یوه لهجه (Dialect) وي چې له شمال نه وارده شوې؛ خو ممکنه ده چې اړیکې یې له دېنه ډېر نږدې تعریف شي. [۱۲۹] خو ده وروسته دغه کار وکړ: "پښتو بې له دې چې له ساکا ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري. [۱۳۰] مارگن سټرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي وای. زه د دغې لیکنې په قوت بیا وایم چې پښتانه او ساکا په اصل کې شاید یو ټبر وي یا پښتانه د ساکا د لوی ټبر یوه څانگه وي. که ساکي ژبه پاتې وای، په دې اړه به څرگند حکم شوی وای، خو د نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده را پاتې. را پاتې کلمې یې هم د گوتو په شمار دي. دوه یې هغه دي چې اوس هم په پښتو کې هغسې ویلی کیږي چې دوه نیم زره کاله د مخه په ساکاوو کې ویل کېدلې. زرینه او تنی (Tanais)، زرینه (Zarina) د ساکا د کمې څانگې واکمنه یا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دومره گرانه وه چې له مړینې نه وروسته یې د هغې د سرو زرو مجسمه و دروله. [۱۳۱] مؤلف دوست محمد هم ملکه زرینه یادوي، خو هغه یې د ملکې تومیریس (Tomyris) پر ځای یادوي. د هېرودوت په وینا دا تومیریس وه، نه زرینه چې په خپل پوځ سره یې، لکه چې د مخه یې بیان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سیروس پوځ ته ماتې ورکړه. [۱۳۲] زرین هم د پښتو کلمه ده او هم د پاړسو، خو زرینه یوازې د پښتو کلمه ده. تنی د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسیاد اوسني سردریا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتیا کې د یوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورگه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغونې زمانې د منځنۍ اسیا په ځینو سیمو کې، لکه خوارزم او مرو کې داسې ښارگوټي لوخ شوي چې د کلا (Kala) کلمه یې د نامه یوه برخه یا وروستاړی جوړوي. بېلگې یې دا دي: تیشیک - کلا (Teshik- kala)، تپورک - کلا (Toprak – kala)، کوی، کړل گان - کلا -Koy) (kryalgan- kala، و د ژنباس - کلا (dzhanbas- kala) او گیاور - کلا (gyavr- kala). [۱۳۳]

کلا د پښتو یوه عامه کلمه ده، د Pasionai یا پاسیونای ساکي څانگه چې د ساکا له نورو څانگو سره یې په بخدي کې د یونان ـــ باختري واکمني نسکوره کړه، ممکن د پښتو (پاسنی) وي. ژبپوه پوهاند زیار په خپل یاد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسې او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ویل کیږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه گڼي.

له دغاو ژبنيو بېلګو نه سربېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصيتونه دومره سره ورته وو چې هغه لکه د يوه ځانګړي ټبر خلک وي. د ساکا د څو لويو ټبرونو يو کنفدرېشن يا لوی اتحاد و چې تر اخري واحد ياني کورنۍ پورې يې بې شمېره څانګې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدرېشن دی او څانګې يې دومره ډېرې دي چې شمېرل يې ناشوني ښکاري. پر دې سربېره د ساکا د هيڅ ټبر لوی مشر څواکمن او مطلق نه و، تر څنګه يې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو ليدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړوې وې، نه له يوه زورواک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې د مخه وليدل شول، د پارتيه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه يوازې په خپله له احمدشاه دراني نه تر امير عبدالرحمن پورې د افغانستان سياسي نظام هم لږ او ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سياسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلمسې پېړۍ پورې تر زياتې اندازې د کوچيتوب و. په نولسمه پېړۍ کې امير عبدالرحمن که څه هم د غوځ عمل خاوند پاچا و، ونه شول کولی هغه لږ او ډېر دوه ميليون کال پوره کوچيان، چې ټول يې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي. دوی نه غوښتل د کوچيتوب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امير ډېر امتيازونه ورته منلي وو.(١٣۴) د ښاغلي زلمي هېوادمل په وينا تره خېل قوم چې زياتره يې اوس هم کوچيتوب کوي، په اصل کې ساکا دي. قوم ته د وفا لرلو احساس هم په ساکاوو کې ټينګ و او هم په پښتنو کې ټينګ دی. په دوارو کې لکه چې ويل شوي دي:

" فرد ځانګې ته او ځانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي. که د کومې ځانګې غړی ژوبل يا ووژل شو، هغې ځانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم يا د هغه له ځانګې نه بدل اخيسته. که يې کوم غړي د بلې ځانګې په برابر کې جرم وکړ، قوميان يې پرې ټينګ درېدل او په دې ډول د وينې د انتقام دايمي توب...." (١٣۵)

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره. د ساکا خلکو به هم لرل. د دوس بل خاصیت طعنه ورکول، تور او بریښ کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تنې یا سردریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او نندارە ییز ډول وښوول. سکندر ځان مجبور ولید چې د ربړونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي؛ خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو. پښتانه هم په طعنه ورکول تور او بریښ کولو او لاپو وهلو کې نوم لري، بله دا چې دواړه زړور او جنګیالي قومونه وو، غټ مثال یې له سکندر سره د دوی مقابل وه. سکندر په منځنۍ اسیا کې له ساکا او په کونړ کې له اسپه سي پښتنو سره له دغسې ټینګ مقاومت سره مخ شو چې له بل قوم سره په دغسې ټینګ مقاومت سره مخ شوی نه و. همدغسې جنګونو کې وو چې ځینو پکې غیر عادي زړورتیا ښووله او اتلان کېدل، لکه ملکه زرینه او ملکه تومیریس په لرغوني منځنۍ اسیا کې او امیر کروړ د لرغوني افغانستان په غور او رستم په سیسان کې.[١٣٦]

د پټې خزانې د لیکوال محمد هوتک په وینا امیر کروړ د امیر پولاد سوري زوی او په ختہ سهاک و. دی په ١٣٩ هجري قمري کال کې د غور په مندېش کې امیر شو. په اوړي کې په زمینداور کې په داسې ماڼۍ کې اوسېده چې د هغې ماڼۍ په شان وه چې د غور په مندېش کې یې لرله. ده په جنګونو سره خپله واکمني پراخه کړه او که یې په لاندې شعر باور وشي، هرات، جرم، بامیان او تخار یې هم لاندې کړي وو. نامتو شیخ کته د ده دغه شعري ټوټه چې له ویاړ او لاپو نه ډکه ده، نقل کړې چې په دغه بیت شروع کیږي.[١٣٧]

زه یم زمری په دې نړۍ له ما اتل نسته

په هند و سند و پر تخار او پر کابل نسته

بل په زابل نسته

د ټولو منابعو له مخې رستم د سیستان یو ډېر نومیالی اتل تېر شوی دی. مؤلف دوست یې د تاجکي حماسي روایتونو له مخې او د ایران د لرغوني تاریخ متخصص پروفیسر رچرد فرای یې

په ختېه ساکا ګڼي؛(١٣٨) خو ايرانی تاريخپوه عبدالعظيم رضايي يې ايرانی يانې غير ساکا ګڼي، خو په دغه عجب دليل سره: *بعضی از مؤرخان می پندارند که داستان رستم را ساکاهای [اساک ها] از سر زمين اصلی خويش اورده اند که در روزگار باستان به سيسان تاخته و در انجا ساکن شده بودند. ولی از انجا که مادر رستم روتابک يا رودا به ی ايرانی است اين تصور خالی از حقيقت به نظر ميرسد.*" (١٣٩)

عجب استدالال: اول دا چې رودابه په اصل کې د کابلستان د واکمن مهراب شاه لور وه او بله دا چې په نن افغانستان او سيمه کې يو څوک د پلار په نسب يادېده، نه د مور. د رستم د اتلوالي قصې اول د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې بيان شوې دي. په ياد دې وي چې د شاهنامې دوه - درېيمه برخه افسانوي روايتونو او قصو داستان او درېيمه برخه يې د ساساني واکمنۍ تر پايه پورې د تاريخي پېښو منظوم داستان دی. دغه افسانې د فردوسي تر وخته پورې (دمړينې اټکلي کال ١٠٢٥ م) په شفاهي ډول اوربدل کېدلې.(١٤٠) د کهزاد په وينا په شهنامه کې په يادو شويو نومونو کې په سلو کې پنځه نوي يې هغه دي چې په افغانستان پورې تعلق لري.(١٤١)

تاريخپوه رضايي هم وايي چې : "*بموجب مندرجات روزنامه های ملی، بزرگترين پهلوانان ايرانی از سيسان برخاسته، تاج و تخت و سر زمين ايران* (د ايران نوم هغه وخت رواج نه لاره) *را از هجوم بيگانگان مصؤن داشته اند. پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژاد شان به جمشيد، شاه پشدادی ميرسيد. بطوريکه پيش از اين گفتيم چمشيد هنگام فرار از دست ضحاک (اسهاک؟) دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزنی گرفت و از آن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند. سپس به ترتيب از تور شيدسش، از شيدسپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نريمان، از نريمان سام سوار، از سام سوار زال و از زال رستم بوجود آمدند.*(١٤٢)

رضايی زال او زوی يې (رستم) دومره مهم ګڼي چې په هکله يې وايي چې: "*نخستين شاهی که پس از انقراض سلسله پيشداديان بر اورنگ شهری ياری و کمک زال و رستم بدست اورد*" . (١٤٣)
سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال يادونه شوې ده. په افسانوي قصو

کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی. [١٤٤]

دلته د دغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د آریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دومره ډېر ساکا مېشته شوي وو چې د رستم د کورنۍ مشران یې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي. بل دا چې په دغه مهال کې تورانیان او د هغو مشر افراسیاب، لکه چې شاهنامه وایي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګیږي. ترکان، لکه چې د مخه ویل شوي دي، د ساسانیانو د واکمنۍ په اخر کې دغسې سیمې ته ورغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانیان او په سر کې افراسیاب به په اوستایي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې د مخه ویل شوي، شاهنامه په اصل کې د شفاهي روایتونو او قصو داستان دی او شفاهي روایتونه په خپل ذات کې د تاریخي واقعیت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه راویتونه هسې چې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بیا بیانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي یې؛ نو شفاهي روایتونه په تېره هغه چې د پېړیو پېړیو عمر لري، هغومره چې د راویانو د ذهن او خیال انعکاس وي، د واقعیت انعکاس نه وي؛ خو د رستم په شته توب او اتلولۍ کې شک نه پیدا کیږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچینو کې یاد شوی دی.

د مارکوارت په نظر رستم او ګرشاسپ یا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې یو شخص و. [١٤٥]

کهزاد بیا ګرشاسپ او غرغښت یو کس ګڼي او وایي چې "*ګرشاسپ و غرغښت هر دو نام یک شخص و یک قهرمان افسانوی، داستان نیمه تاریخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع دیگر مصل (مثل) (کتاب ګرشاسپ) نویسنده و شاعر قرن چارم هجری ابو الموئید بلخي و تاریخ سیستان ګمنام قرن ششم هجری ذکر شده*". دی دا هم وایي چې د غرغښت نوم د خارجیانو لپار یو مجهول نوم دی، په داسې حال کې چې "*... ادب ملی افغانستان همین ... قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از یاد نبرده و تمام کارنه های وی را زنده نګاهداشته اند.*"[١٤٦] کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د یوې ډرامې بیان کوي او وایي چې :"

در طی نمایش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحیث یک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) یاد میشد." [١٤٧]

د گرشاسب یا غرغښت نومیالیتوب او نومیالی توب له دېنه معلومیږي چې محمد حیات خان یې په خپل حیات افغاني اثر کې هم په همدغه ډول یادوي. دی هم د تاریخپوه رضایي په شان گرشاسب د رستم د کورنۍ مؤسس یا لوړ نیکه بولي. [١٤٨] په یاد دې وي چې گرشاسب په اوستا او رستم په شاهنامه کې د سترو اتلانو په شان ډېر یاد شوی دی.

سواری چو رستم نیامد پدید

چو سام نریمان بگیتی نبود

په دې ډول په یوه روایت غرغښت، گرشاسب او رستم په اوستایي دوره کې د سیستان د یوه پهلوان نومونه کیږي او د محمد حیات خان او رضایي په وینا گرشاسب د رستم لوړ نیکونه کیږي او څنگه چې رستم په خټه ساکا و، دوی ټول په خټه ساکا یانې پښتانه کیږي.

پښتو د خپلې ودې په لومړنیو مرحلو کې له سانسکرت نه هم اغېزمنه شوې ده. سانسکرت هغه لرغونې هندي ژبه ده چې له ویدي ژبې سره تړاو لري. دغه ژبه په څلورمې مخزېږدې پېړۍ کې د تعلیم کړو هندیانو ژبه شوې وه، نورې هندي ژبې له سانسکرت نه راوتلې دي. دغې ژبې به د موریا کورنۍ په دوره کې په پښتو اثر کړی وي. تر هغه د مخه هم هندي عناصر په ختیځ افغانستان کې یو ځای بل ځای اوسېدل. لکه چې د مخه یې بیان شوی د موریا د کورنۍ مؤسس چندرا گوپتا موریا د سلوکوس نیکاتور په وخت کې خپله واکمني ان تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ یې څه باندې یوه پېړۍ (٣٢٠ - ١٨٧ مخزېږدیزي) کې واکمني وکړه. په دغه دوره کې د گندارا پښتانه له اراکوزي (کندهار) نه تر اباسین پورې له سانسکرېت ویونکو سره محشور و. طبیعي ده چې پښتو به هم له سانسکرېت نه متاثره شوې وي. دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی. دلته دا هم ویل کېدلی شي چې پښتانه شاید په همدې دوره کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوي وي. [١٤٩]

شماره	سانسکریت	سانسکریت	پښتو
۱	Eka	ایکا	یو
۲	Dva	دوه	دوه
۳	Thaya	ترایه	درې
۴	Catvarah	کت واره	څلور
۵	Panca	پانسه یا پنکه	پنځه
٦	Sat	شت	شپږ
۷	Sapta	سپتا	اووه
۸	Astava	استاو	اته
۹	Nava	ناوه	نهه
۱۰	Casa	داسا	لس
۱۱	Satam	سه تم	سل

سره له دې هم د پښتنو شجره لکه د نورو قومونو د شجرو په شان له اول نه تر پایه پورې په منظم ډول معلومه نه ده. د تاریخپوه کهزاد په نظر: " *... شجره تمام این کتله بزرگ اعم از تمام قبایل و عشایر که در این گوشه دنیا افتاده اند، بوجود سه شخصیت بزرگ سه نیکه گان اولی منتهی میشود. که عبارتند از (بیټنی، غرغښت، و سړبن)*". دی دغه درې گوني نیکونه د اترط، گرشاسب او سرند په نومونو هم یادوي او په خپل اثر (غرغښت یا گرشاسب) کې د هر یوه د کارنامو په اړه اوږد غږیږي. د پښتنو ټولې څانگې او خېلونه چې شمېر یې ناشونی دی، په نهایت کې دغو درې نیکونو ته رسیږي: درانیان، بړېڅ، ترین، غوریاخېل، یوسفزي، اسحقزي یا ساکزي او نور سړبن یا سرند ته، کاکړ، داوي، بابي او نور غور غرغښت یا گرشاسب ته او غلزیان، لودیان، سوري، نیازي او نور بیټني یا اترط ته. (۱۵۰) تر کهزاد نه د مخه په دې اړه ډول ډول او عجب حدسونه وړاندې شوي دي چې ذکر یې دلته لازم ښکاري. په لنډ ډول د دوی نسب قبطیانو، یهودانو، جارجیانو، ارمنیانو، پاړسیوانو ترکانو او حتی تارتارانو ته هم رسول شوی دی؛ خو دغه ټول محض حدسونه او ناسم دي چې روسي افغان پېژندونکی ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي. زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان [پښتانه] د خپل هېواد ځایي خلک دي او د سرویلیم جونز په شان

زه هم دوی د پارامیزاد له لرغونو خلکو سره يو ګڼم. "ډورن دا هم وايي چې "دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه را پدې خوا اوسېدلي دي". [۱۵۱] کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوڅه توګه ردوي او وايي، چې: "*جناب شيرمحمد ګنداپوري ابراهيم زی صاحب تاريخ (خورشيد جهان)، و جناب محمد هاشم خان، صاحب تاريخ فرشته، صاحب اثار ديگری چون (آئين اکبری)، (مخزن افغانی)، (مرات الافغانی) و غيره هزار و يک قصه واهی چون (طالوت فرعون)، (ابراهه پادشاه حبشه) و (قبطيان) و (بنی اسرائيل) و حکايات جعلی (اخيار و برخيا) و غمزه [وغيره؟] را با هم بافتند ساختند، ولی از نور معرفت قرن بيستم همه اين داستان های خود ساخته را از ميان برد و انساب سه قهرمان (بيټنی، غرغښت و څرېن) به يشت ها اوستا چون افتاب بر پارچه يخ تابش نموده و همه قصص و روايات جعلی را بکلی ناپديد ساخت*."[۵۲] سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت چې افغانان يانې پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي. دغه بې بنسټه روايت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطلېږي، د هغه بې بنسټتوب به زه دلته نور هم روښانه کړم.

د دغه جوړ شوي روايت له مخې کله چې حضرت محمد(ص) له مکې څخه مدينې منورې ته هجرت وکړ؛ نو په دغه وخت کې د خالد بن وليد د ليک په ذريعه د غور د سيمې د افغانانو[پښتنو] له مشرانو څخه څو تنه مدينې ته لاړل چې د هغو له جملې څخه مشر د عيص زور قيص و چې د نومووړي د نسب سلسله چې په مخزن افغاني کې ذکر شوې ده، په ۳۷م پښت کې ساول ته چې په طالوت باندې ملقب و او د بني اسرائيل پاچا و، رسيږي.

د دغه روايت له مخې دغو افغانانو په مدينه کې اسلام ومانه او حضرت محمد(ص) د قيس دغه عبراني نوم په عرب واړوه؛ او عبدالرشيد نوم يې پرې کېښود. "په هغو ورځو کې حضرت محمد(ص) د مکې د نيولو اراده وکړه او قيس عبدالرشيد د څو تنو نورو پښتنو او خالد سره د عسکرو سر لښکر وټاکل شو او په هغه جګړه کې چې د مکې د نيولو په منظور وشوه، افغانانو [پښتنو] ښه مېړانه ښکاره کړه او يوازې عبدالرشيد وکړای شول چې د قريشو اويا (۷۰) تنه متمردين ووژني.[۱۵۳]

د دغه جعلي روایت پر بنسټ اول دغه افغانان د خالد په ګډون یهودان وو او هغه افغانان چې په عربو کې مېشته شوي وو، د هغو څخه د ولید خالد زوی ډېر مشهور دی. دویمه دا چې خالد بن ولید خپل دغه یهودي قومیان مدینې ته وبلل چې د حضرت محمد(ص) سره د مکې په نیولو کې مرسته وکړي؛ خو دغه روایت له سر نه تر پایه پورې د واقعیت پر خلاف دی او زه به دلته د هغه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبیت کړم.

د حیات افغاني ژباړونکي هنري پریسټلي (Henry Priestley) په وینا لومړی دا چې د ساول پښت په غلطه له جودا (یهودا) څخه ښودل شوی دی (په داسې حال کې چې د تورات د Old Testament) له مخې هغه د بنجامن ټبر ته منسوب و.) د تورات په هیڅ ځای کې د دې ذکر نشته چې افسانوي ارخیا او ارمیا به د ساول له زوزات څخه وي... نه د ارمیا او نه د افغان یا هغه ته ورته بل نوم د حضرت داود(ع) د نومیالیو کسانو په ډله کې لیدل کیږي.(۱۵۴) دغه نومونه د اسلامي دورې عربستان او حضرت محمد (ص) په اړه تاریخونو کې هم نه لیدل کیږي. ما هم په ټولو هغو ډېرو اثارو کې چې د لوړو زده کړو په وخت کې د لندن په پوهنتونونو کې او بیا له هغه وروسته لوستلي دي، دغه نومونه نه دي لیدلي.

د دغه روایت بل ټکی چې خالد بن ولید به د قیس په مشرۍ د غور افغانان مدینې ته بللی وي، هم یو بې بنسټه حکم دی. خالد بن ولید دغسې تاریخي شخص و چې کړنې یې په ډېرو کتابونو کې ثبت شوې دي، د هغو له مخې هغه یهود نه؛ بلکې د عربو د قریش لوی ټبر د مخزوم له څانګې څخه و؛ خو دی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد(ص) او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې یې لا په احد کې د حضرت محمد(ص) پر ضد جګړه کې برخه هم اخیستې وه. دا هغه جګړه وه چې مسلمانان پکې په زیاته اندازه د هغه په قومنداني مات شوي وو.(۱۵۵)

څلور کاله وروسته په ۶۲۹م کال کې چې حضرت محمد(ص) د حدیبې له متارکې نه وروسته په مکه کې هم د امتیانو او نفوذ خاوند شو. خالد بن ولید له عمر بن العاص سره د حضرت محمد(ص) پیغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونیوله؛ خو دا یو لوی جنګ نه و.(۱۵۶) په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه چې د هغه وخت په شرایطو کې افغانان، هغه هم

په دومره موده کې مکې ته حاضر کړي. غير له هغه هم که قيس او ملګري يې په خټه يهودان واى، هغوى به ولې له حضرت محمد(ص) سره د مکې په نيولو کې مرسته کړې واى. ځکه چې د هغه په حکم سره د مدينې يهودان ځپل شوي وو.

هيڅ تاريخې شواهد د دغه روايت پخلی نه کوي. په هيڅ تاريخي منبع کې ددې يادونه نشته چې د غور قيس به ۶۳۰ کې په مدينه کې ليدل شوى وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدينه کې د غور د قيس او د هغه د ملګرو شته والی او بيا د حضرت محمد(ص) له خوا په عبدالرشيد سره د هغه د نوم بدليدل او دغه قيس د اوسنيو تر څلوېښت مليون نه ډېرو پښتنو مؤسس يا لوړ نيکه کېدل، هسې هوايي خبرې کيږي. هو، خالد بن وليد د عربو د قريش نامتو قومندان و؛ خو هغه د خليفه ابوبکر(رض) په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهير کې وځلېد. دا دی و چې د عقربه په نامه مهمه جګړه يې وګټله او ياغيان يې په ټول عربستان کې ايل کړل.

په اصل کې دغه روايت ځکه رښتيا کېدلی نه شي چې پښتون بې له شکه لکه چې له دغې ليکنې نه هم ثابته ده، آريايي قوم دی، نه سامي چې عربان او يهودان ورته منسوب دي. پښتو هم بې له کوم شکه آريايي يا په دقيق ډول ختيځه آريايي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي. آريايي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي او ژبنۍ ډلې دي.

د دغو واقعيتونو په رڼا کې دغه روايت چې پښتانه په اصل او نسب کې يهود دي، يوازې د ذهن او بدنيت زېږنده کيږي، نه تاريخي واقعيت. اوس که يو څوک سره له دې هم پښتانه د دغه جعلي روايت پر بنسټ بني اسرائيل ګڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکيو، تاريخ او رښتين توب پروا نه کوي.

دویم څپرکی

افغان

افغان نوم هم پخوانی دی؛ خو نه هغومره پخوانی چې د پښتون نوم دی. په لرغوني زمانه کې د پارس خلکو پښتانه د ابگان (Abgan) او د هند خلکو پښتانه د اسواکا(Asvaka) یا د اسوه غانه (Asvaghana) په نومونو یادول. هندیانو له دولسمې پېړۍ نه وروسته کوم هغه پښتانه چې د بهار ولایت په پتنه کې مېشته شوي وو، د پټان په نامه یادول او لا وروسته ټولو هغو پښتنو ته ویل کېده چې په هند کې اوسېدل. د قانون په شان دا یو دود دی چې هر ولس چې په لرې سیمو کې خپور شي، گاونډیان یې له خپل اصلي نوم نه غیر په نورو نومونو یادوي؛ لکه ساکا چې د پارس خلکو اشکانیان او د هند خلکو پهلوا بلل؛ خو په خپله پښتنو هر چېرې ځانونه پښتانه یا پختانه گڼل. دا ډېر وروسته و چې پښتنو د افغان نوم د ځان لپاره ومانه. افغان اوس هغه څوک دی چې د افغانستان تبعه وي. د پښتونخوا پښتانه یا ډېری یې هم ځانونه افغانان گڼي، نو د افغان دغه نوم د یوه ځانگړي ولس له مفهوم نه ملي مفهوم ته تحول کړی دی. د غبار په وینا" *... تا قرن هژدهم (افغان) نام عمومی پشتون زبانان مملکت قرار گرفته بود و تا قرن نزدهم وسعت آن بجایی رسید که نام عمومی مردم افغانستان اعم از دری زبانان و ترک زبانان وغیره شناخته شد*". داسې ښکاري چې د افغان نوم په اسلامي دوره کې د هغه د پخواني نوم یا نومونو ځای نیولی وي. بیا هم غبار *"... نام (افغان) که از قرن دهم در نوشته های مؤلفین افغانستان چون مؤلف مجهول حدودالعلم من المشرق الی المغرب، ابوریحان، فردوسی، بیهقی، منهاج السراج وغیره در مورد*

قسمتی از پشتو زبانان افغانستان آن روز ذکر گردیده و عتبی در تاریخ یمینی آن را معرب نام (اوغان) میشمارد. هم یک نام قدیمی است که با نام (اپاکا) مذکور در (ریگویدای هند) مطابقت مینماید. [۱]

د ابوریحان البیروني په وینا افغان نوم په هغه کلمه پورې اړه لري چې په مهاباراته (Mahabaharata) کې د اسواکا (Asvaka) په نامه یاد شوی دی. دغه اسواکا د ګندهارا په سیمه کې وو چې د ویدي دورې نوم دی او دوی په هغو غرو او رغو کې اوسېدل چې په اسلامي دورې کې د سلیمان په غرو یاد شوي دي.[۲] البیروني چې د اسلامي نړۍ یو ستر عالم و، د سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر ولاړ، هلته یې د سانسکرت ژبه زده کړه او د هند د مدنیت په هکله یې د کتاب الهند په نامه اثر ولیکه چې د هغه د دولسو کالونو د مطالعې او مشاهدې محصول و.[۳]

د اسلامي دورې د سلیمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي چې له هندوکش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسین یې ختیځه پوله تشکیلوي. اسواکا په دغه سیمه کې د مهابهاراته د رامنځته کېدلو په وخت کې اوسېدل. مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کالو په بهیر کې له میلاد نه پنځه سوه کاله د مخه تر ۴۰۰ میلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی؛ ترځو چې د ګوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل یې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلا او د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بیانوي. د هغه د نومیالیو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی مهابهاراته یا لوی هند) قومونه هسک شوي چې د هغو خونړي جنګونه د قیصې زړی جوړوي.[۴]

تاریخپوه احمد علی کهزاد په خپل یوه وروستي اثر (افغانستان در شاهنامه) کې د افغان په هکله یو څه اوږد بحث کړی دی. د ده په نظر "*معادل این کلمه در سانسکرت کلمه اوگانه یا اواگانه (Awagana) است*" بیا وايي چې "*اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه غانا Aswa-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است. جز اول (اسوه Aswa) آن نزدیک به (او Awa-) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) به معنی (اسپ) و(او-) هم*

همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] به یک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد.[۵]

وای ونډي مارتن (viviende St. Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې لیکلي چې د افغان نوم د سانسکرت له (Acvaka) یا (asaka) نه راوتلی په مانا د اس سور و.[٦]

په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه گانه په لږ لفظي توپیر سره دوه مفهومونه څرگندوي. اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم چې یوه کلمه یا یو نوم هم یو ولس او هم د هغو د هېواد لپاره راوړل کیږي، په افغانستان کې تر اوسه هم ژوندی دی؛ لکه: مومند، شینواري، اپریدي او نور چې هم د یوه قوم او هم د یوه ملک لپاره راوړل کیږي.

ډېر وروسته د ساسانیانو په دوره کې د اوگانه نوم په پرسي پولیس کې د رستم نقش په ډبرینو لیکنو کې ثبت شوی دی. پروفیسر شپرنگلنگ (Ms. Spengling) وایي چې د افغان نوم د گوندافر ابگان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلی دی چې د رستم نقش په کتیبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۷۱-۲۴۱ م) په دستور په پارتي، منځنۍ پاړسو او د یوناني ژبو کښل شوی، په دغه مقصد چې خپل برې نړېوالو ته وښایي. د شپرنگلنگ خپل عبارتونه دادی: "ابگان (Abgan) او اوگان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پیدا کولی نه شم.[۷] په همدغه مهال کې به و چې پښتانه په ابگان او پاړسیوانان په دیگان یادېدل او دوی لکه د مخه چې ویل شوي په اصل کې له یوه نسب څخه یانې پښتانه دي. تاریخپوه عبدالحی حبیبي د افغان په اړه یوه وړه لیکنه لري چې مرکزي ټکی یې د شپرنگلنگ نظر دی.

د پټان نومي کتاب لیکونکی سراولاف که څه هم ورته نظر ښکاره کوي او وایي چې دا په کان (Apakan) او ابگان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبیعي معلومیږي؛[۸] خو تاریخپوه رچر د فرای په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وارتن گریگوریان په خپل کتاب (د معاصر افغانستان هسکېدنه) کې دغه نظر ردوي او وایې چې دغه کلمې د اذربایجان د پخوانیو خلکو

نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پينځمې پېړۍ په ارمني کې د کهزاد د ليکنې په تاييد ده چې د عمومي لېږد په لړ کې يې ويلي وو چې د پکتيانو ... يو کوچنۍ څانگه خوا کې يې استوگنه غوره کړې ... او په دغه ځای کې غربې په خپله دوی د پکتيس يا پکتويس او خاوره او وطن يې د پکتيکا په نامه مشهور شو.

په هر حال، حقيقت دادی چې د ابگان نوم د افغان په مفهوم د سليمان يا د کسي په غرو درو کې په ورستيو هندي، چيني او فارسي ليکنو کې دغومره ډېر ياد شوی دی چې هغه بې له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغه سيمه کې په دې اړه غټه بېلگه وراهاميرا (Varahamira) د هند ستوري پېژندونکی دی چې په شپږمې عيسوي پېړۍ کې يې (اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهيتا Brihat Samthita) کې د اواگانه (Avagana) نوم ده ځلي د نورو نومونو ترڅنگه راوړی دی[۱۰]، خو وراهامېرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ويلي. يوه پېړۍ وروسته يانې په اوومه عيسوي پېړۍ کې يو چيني زيارت کوونکي او گرځندوی شون چونگ چې په هيون تسانگ باندې ياد شوی دی (د زوکړې کال ۶۰۳م) په هند او شمالي، مرکزي او ختيځ افغانستان کې دېرش کاله وگرځېد او بيا يې په دوه ټوکونو کې (د لويديځې نړۍ بودايي سندونه) په نامه يو کتاب خپور کړ. د يو شمېر ليکوالو په اند شون چونگ د افغان نوم د اپوکيند (O-po-kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چينايان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونگ اپوکينان هم د سليمان په غرو درو کې اوسېدل. معلوميږي چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکينان هماغه پښتانه يا افغانان دي چې په عين ملک يانې د سليمان يا کسي په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاريخ ليکونکي سر پر سي سايکس، د شون چونگ د ليکنې پر بنسټ وايي چې اپوکينان "په طبيعت کې سرسخت او وېروونکي خلک دي. په چلند کې زېږه، خو د عقيدې او ايمان په موضوع کې تر گاونډيانو نه ښه دي.[۱۱]" خو ما نه د اپوکين نوم او نه هم د سايکس دغه وينا د شون چونگ په هغه کتاب کې ومونده چې پروفيسر ساموېل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په ۱۸۸۸ کال خپور شوی دی، دا ځکه چې سايکس د شون چونگ قول په غلطه

نقل کړی. د شون چونګ پورتنۍ وینا د باميان د خلکو په اړه ده؛ خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکين وو، يا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د باميان د خلکو په اړه ويلي دي هغه نه دي چې سايکس نقل کړي؛ بلکې دادي:"... د هغو د خلکو چلند زيږ دی، جامې يې په عمومي ډول له وړيو او پوټکو څخه دي... ادبيات، رسومي، مقررې او د سوداګرۍ مروجې پيسې يې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې يې هم لږ و ډېر سره توپير لري؛ خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي." (۱۲) دويمه دا چې پروفيسر بېل د کتاب هغه برخه چې د اپوکين نوم پکې ياد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کيږي چې ستاني لاس جولين (Stanilas Julien) په انګريزي اړولې دی. نوموړي د دغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکرېټ په زده کړه کې تېر کړي وو. اليکزاندر کننګهم بيا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر (د هندوستان پخوانۍ جغرافيه) په نامه وليکه. په هغه کې دی ليکي چې شون چونګ يوازې يو ځل په يوه لنډه فقره کې د اپوکين نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني تر منځ د لومړني شمال لويديځ او وروستي سهيل خوا ته ښيي.(۱۳)

په دغه ډول اپوکين د شون چونګ په نظر په اصل کې د يوې سيمې نوم و چې کننګهم هم د يوه اوږده بحث په ترڅ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ويلي يې دي چې "زه نږدې ډاډه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی"(۱۴) خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستی ذکر يې شايد د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې وي چې هغه د يوولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي چې:(۱۵)

همه گرد ايوان دو رويه سپاه

بزرين عمود و بزرين کلاه

سپهدار چون قارن کاوگان

به پيش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري چې د اسلامي دورې له پيل نه وروسته افغان د اوګان ځای نيولی وي. د حدود العالم ناځرګند ليکوال شايد لومړنی ليکوال وي چې د افغان نوم يې د لسمې پېړۍ په پای يا د يوولسمې پېړۍ په سر کې راوړی وي. تاريخپوه حبيبي ليکي "*... در دوره یی اسلامی همانا ذکر این نام در کتب دری و عربی مکرر می آید که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲ هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی میشمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار عتبی در تاریخ یمینی، افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بار ها ذکر میکند و حتی این آثر در الکامل آن را با املای قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان ما بعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در کتاب گزیده و حمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند.*"(١٦)

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په بېلو قرينو کې راوړل شوی چې يو ځو يې په لاندې ډول دي: (١٧)

چنین گفت دهقان دانش پژوه

مر این داستان را از پشین گروه

که نزد یک زابل به سه روزه راه

یکی کوه بد سر کشیده به ماه

بیک سوی او پشت خر گاه بود

دگر دشت زی هندوان راه بود

نشسته در آن پشت بسیار کوچ

ز افغان ولا چین و کرد بلوچ

یا دا چې:

یکی قلعه بالای آن کوه بود

که آن حض از مردم انبوه بود

مرآن حصن را نام مر باد بود

از و جان نا بخردان شاد بود

بد ژ در یکی بدکنش جای داشت

که در رزم به اژدها پای داشت

نژادش ز افغان سپاهش هزار

همه ناوک انداز و ژوبین گذار

په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:

چون بهزاد افغان از و این شنفت

بدو گفت کاهریمنت باد جفت

چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ

قوی بالی و یا فروهش و هنگ

د پهلوان رستم له قوله وايي:

که آیم بر افراز که چون پلنگ

نه دژماند آنگه نه کهسار

همه مرز افغان بهم بر زنم

بدین دژکین اتش اندر زنم

بیا هم رستم:

یکی پند پیرانه بشنو زمن

ایانامور رستم پیلتن

همه مال و اسباب و این زیب و فر

کنیزان مه روی با تاج زر

ازیندشت خرگاه افغان گروه

هزار از سواران این دشت و کوه

له هغه وروسته د افغان نوم په لیکنو کې دومره عام شو چې ټولو هغو لیکوالو چې د دغې سیمې په هکله په فارسي او عربي کې لیکنې کړې، د افغان نوم یې ارومرو یاد کړی دی.[۱۸] پښتنو لیکوالو هم چې په اول کې یې د افغان نوم نه یادوه، له هغه وروسته یې په لیکنو کې یادوه. په دغه لړ کې خان جهان لودي (د مړینې کال ۱٦۳۰) شاید لومړنی پښتون مشر او لیکوال وي. خوشحال خان خټک خو دغه نوم په ویاړ سره یادوه:

د افغان په ننګ مې وتړله توره

ننګیالی د زمانې خوشحال خټک یم

احمد شاه دراني هم په هغه لیک کې چې د عثماني سلطان دریم مصطفی په نامه واستوه د "قوم جلیل افغان" ذکر وکړ.[۱۹]

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدو ډېر وخت ونیوه. فرانسوي ګرځندوی فریه (Ferrier) لا وایي چې غلزیان او ابدالیان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ ګڼي، حتی نه غواړي چې د افغان په نامه یاد شي.[۲۰] فریه د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې په افغانستان کې ګرځېدلی او بیا یې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاریخ په نامه یو پنډ اثر ولیکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نیمایي کې

په انګریزي لیکنو کې لا زیات راوړل کېده، افغانان د یوه ملت په توګه او افغانستان د یوه هېواد په توګه نړېوالو ته ور وپېژندل شو. د افغان انګلیس لومړي جنګ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پیاوړی کړ. په همدغه جنګ کې په تېره د کابل په سیمه کې و چې د افغان دوه مهم عناصر (پښتانه او تاجک) د یرغلګرو په برابر کې سره یو موټی او ټینګ ودرېدل او په عمل کې وښووله چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انګریز لیکوالو په تېره بیا لېډي سیل (Lady Sale) په خپل ژورنال (په افغانستان کې د غمیزوژورنال) او مؤلف جان کې (John kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنګ تاریخ) د افغان نوم ډېر یاد کړی دی.

مېرمن سیل چې د افغان – انګلیس په لومړي جنګ کې د افغانانو یرغمل وه او افغانان یې له نږدې لیدلي او پېژندلي وو، په هکله یې وايي چې "زه زیاتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشین (Guns) په برابر کې لکه هسې چې دریږي چې په خپله یې نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نیولو کې چې موږ یې بیرته نیولی نه شو، بې زړه توب نه ښیيي. د مرکز (کابل) افغانان یو څه متمدن دي؛ خو د اطراف ښاغلي او نوکران یې زما په فکر زیاتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و. (۲۱)

جان کي چې انګلیس تاریخپوه و او خپل ډېر مهم اثر یې د افغان – انګلیس له جنګ نه وروسته په ۱۸۵۱ کې زیاتره له حکومتي پاڼو او د هغو له یادښتونو او شخصي لیکونو له مخې لیکلی چې په جنګ کې یې برخه اخیستې وه، افغان یې د یوه ملت په توګه ډېر یاد کړي او افغانان یې په دغه ډول توصیف کړي دي: " افغانان توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمایل دي چې واک ته تسلیم شي او خپل نارضایت به شدېل ډول ښیي." (۲۲)

الفنستن (Alphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحیت خاوند و او په خپل اثر (د کابل سلطنت شرح او بیان) کې یې افغانان تر هر بل باندني لیکوال نه زیات په رښتیني ډول معرفي کړي دي. هغه وخت چې یې افغانستان ته د انګریزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته یې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کښېنوئ؛ خو په دغه خوار ملک کې او د "سرکښه افغانانو" په منځ کې د هغه ساتنه به ناهیلي توب راوړي. (۲۳)

د افغان – انگلیس په دویم جنګ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه سربېره مذهبي بُعد یې هم پیدا کړ، ان تر دې چې د هندوستان ویسرای هم افغانان د یوه ملت په توګه تعریف کړل، نو ویل کیدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په مذهبي مفهوم د افغانستان د اوسېدونکیو معرف وګرځېد او افغان نېشنلیزم واقعي شو.

لا مهمه د ملي کېدلو او مدني کېدلو په لور د نظام او ټولنې وده وه. د ملي کېدلو دغه حرکت د امیر عبدالرحمن په واکمنۍ کې و چې ټول افغانستان د لومړۍ ځل لپاره د عین قوانینو او مرکزي حکومت چارواکو له خوا په نېغ ډول اداره کېده. د امنیتي او رسمي چارواکو زیاتولي هم د دغه حرکت له پیاوړتیا سره مرسته کوله. د همدغه پاچا په وخت کې و چې ډېرو سیمو ته د ډېرو خلکو په پرارولو سره د افغان قومونو عنعنوي ګوښه توب د تل لپاره له منځه لاړ او د ملي پېوستون او ملي دولت د پیاوړي کېدلو لپاره لار هواره شوه. دغه حرکت بیا د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هم په نظر او هم په عمل کې ښه قوت وموند. په همدغه وخت کې و چې د افغانستان ټول خلک د افغانستان د لومړي لیکلي اساسي قانون له مخې د دموکراتیکو حقونو خاوندان وپېژندل شول او افغان ټولنه په دې ډول مدني شوه چې ټول غړي یې سره برابر وګڼل شول. پاچا امان الله لومړی افغان و چې د افغان تعریف یې هم وکړ او هغه هم په پراخ مفهوم سره: "*هر کسه که در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار وصنعت و خدمتیکه میکند، تماماً افغان گفته میشوند.*"(۲۴)

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي چې هیڅ یو، پر بل باندې هیڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس "د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کیږي."

د همدغې حقوقي برابرتیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و چې افغانان په تېره اوږده او خطرناکه ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته ربښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ

دی چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پېوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیه سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي؛ نو اوس د دې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندل شي.

دریم څپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی چې انسانان په کې له ډېرې پخوا نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم به دوی او هم به د دوی مېنه په څو څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدسونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي چې هغه آریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه آریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول؛ خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا "*تا زمانیکه قبایل ویدی در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند... خود با نام (آریا) یاد میکردند.*" په دې ډول د کهزاد په وینا "نام آریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است."[(۱)] د دې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به د دغو آریایانو مېنه یانې اریانا او ور پسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي.

آریانا

کله چې آریانا وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د آریانا حدود هیڅ وخت ټاکلي نه وو. حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې که هغوی پوونده وو،

حدود به يې د تغيير په حال کې و. په هغه وخت کې د اريانا ډېر اوسېدونکي پوونده توب د ژوند عام طرز و او د يوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زيات عام و. داسې هم ډېر شوي دي چې يو قوم به د بل قوم په فشار يا د طبعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بله مېنه کې به يې واړول او هغه به بيا د دوی په نامه ياده شوه.

بله دا چې آريانا له داسې سيمو نه جوړه وه چې هره يوه يې د يوه هېواد په شان وه. دغه واقعيت په اوستايي دوره کې پوره څرګند و. د زردشت په قول د نيکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه يا ملکونه (Lands) خلق کړل چې آريانا وايجه (Airyana vaego) يې تر ټولو ښکلی هېواد و او نور يې دادي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نيسايا (Nisaya)، هاريو (Haroyo)، وای کي ريټا (veakerata)، اوروا (Urva)، خننټا (Khnenta)، هاراوارټه (Harahvarta)، وارينا (Varena)، هايټومنټ (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سينونه [هيپټا هندو] (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچينې ته نږدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسيږي چې مشران نه لري. مهمه داده چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورا مزدا هغه د دې لپاره خلک کړل چې ښکلې آريانا وايجو د دوی له شر نه په امان وي. آريانا وايجو د وان ګوهي ديتيا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی.[۲]

څنګه چې د دغه هېواد موقعيت هم ناڅرګند دی، د آريانا وايجو موقعيت هم نا معلوم دی او تاريخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري، غبار آريانا وايجو د آمو او سردريا يا جيحون او سيحون تر منځ هېواد ښيي.[۳] کهزاد هم وايي چې "...*ميتوان اين قطعه زمين را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دريا) يا بين مجرای علياى اکسوس و ايکرارت يا امو دريا و سردريا در حوضه فرغانه قرار دارد*؛[۴] خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چايلډ وايي چې د هلمند له موندنو څخه ښکاري چې سيستان به اريانا وايجو وي.[۵]

البته د بخدي يا باختر هېواد چې يونانيانو په بکټريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زراسپه و چې يونانيانو په بکټرا (Bactra) او وروسته عربانو

د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فراى په وينا داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوى ښار وي.(٦) بلخ په اوستا کې د " د لوړو بېرغونو درلودونکی ښکلی بخدي" په نامه هم ياد شوى دى. بلخ د آريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوى دى،(٧) خو د آريانا حدود، لکه چې د مخه وويل شول د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د آريانا ولايتونه د ده په وخت کې يانې په دويمه عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (د مرغاب حوضه)، بکټريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس(هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا گدروزيه (کج او مکران يا بلوچستان).(٨) د توجه وړ ده چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه سربېره په څو برخو کې سره توپير لري. دا هم معلومه نه ده چې په آريانه کې به داسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و چې حکم به يې په ټولو ولايتونو کې چلېده. ځينې ولايتونه يې لا دومره مهم و چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. د رنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دى چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او گوندوفارس يې لکه چې د مخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا *"اين پادشاه بر تمام حصه هاى جنوبى اريانا و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکز اش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باخترى در کابل هم خاتمه داده است.* (٩)

اريانا په اصل کې يوه جغرافيوي اصطلاح وه، نه سياسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا لخوا د اريايانو پر مېنې اېښوول شوى دى. دغومره ويل کېدلی شي چې اول اريا د خلکو او وروسته اريانا د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې د مخه وويل شول، آريايان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريا وبلل. په دې ډول آريا د ويدي دورې نوم کيږي او دوى به ځکه دغه نوم غوره کړى وى چې ځانونه له تور پوټکو د راى ويديانو (Drividians) څخه جلا وښيي

چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې یې مدني او ښاري ژوند درلود او چې آریایانو لاندې کړل، د داسیو په سپک نامه یې یاد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غځه پېښه وه چې پېړۍ پېړۍ یې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سیمې تاریخ ته یې خاصه ځانګړتیا ورکړه. دا هم په یقین سره معلومه نه ده چې اریانا یا آریانا ویجو په کومې پېړۍ کې د آریایانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد یې "به اساس سرود ویدی (اریانم ویجو) سر زمین ولیه اریایی ګڼي،[۱۰] خو ما، نه اریانا او نه اریانا ویجو یا آریانم ویجو نوم د ویدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه لیکنه کړې ده.

لکه چې د مخه ویل شوي، آریانا ویجو د اوستایي دورې نوم و چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې یو هېواد و چې د مخه یې یادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وایي چې د لرغوني یونان لیکوال "*ایراتوستینز (Erotosthenes) بار اول نام قدیم مملکت ما (اریانا) را در حوالی وسط قرن سوم ق.م ذکر کرده* ".[۱۱] د دغه حکم تایید کوي.

اریانا، آریانا وایجو او آریا ورته درې واړه د اریایانو یا په دقیق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنیو معلومو اوسېدونکو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې آریانم وایجو او اریا ورته د دوی د هېواد لومړني نومونه وو چې وروسته (څومره وروسته، معلومه نه ده) آریانا شو، په دې ډول چې د وایجو او ورته وروستاړی چې د ورشو یا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اریانا یې ځای ونیو. دغه تغییر به هغه وخت پېښ شوی وي چې په اصل کې پوونده آریایان مېشته شول. بله دا چې د (ورته) وروستاړی د ورشو په مانا دی چې اوس هم په پښتو کې ویل کیږي. د کهزاد په وینا" *ورته یا ورشه تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراگاه) باقیمانده، (ویجه) هم عیناً شکل تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در میان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندهار بمعنی جای، (مسکن) استعمال میشود.*[۱۲] اریانا به په اصل کې آریانه وه چې د وښیانه په شان د پښتو نوم کیږي، د آریایانو د هېواد په مانا.

په آريانه وايجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی دی، د ساکا ډېرې څانګې آبادې وې چې ژبه يې ساکي يا پښتو وه يا دا چې لکه د مخه چې ويل شوي، پښتو او اوستايي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم د دې تاييد کوي چې د آريانا اوسېدونکي يا ډېر اوسېدونکي يې ساکا يانې پښتانه يا د هغو ورونه وو.

د اريانا حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي چې ډېر لرغونی نه دی. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني يونان ايراتوستينز د دريېمې مخزېږې پېړۍ په نيمايي کې ثبت کړي چې هغه په دغه اړه معلومات له يونانيانو نه او يونانيانو هغه له ځايي خلکو نه تر لاسه کړي وو او نورو بيا د ايراتوستينز د ليکنې پر بنسټ ليکنې کړې دي. سترابو له همدغې ډلې يونانيانو نه و چې د آريانا حدود يې په دې ډول ښوولي دي (سترابو له ميلاد نه شپيته کاله د مخه تر نولس ميلاد پورې ژوند کړی دی) د سترابو په وينا د اريانا حدود په ختيځ کې اباسين او په جنوب کې د هند سمندر و. لويديځ حد يې په يوه ځای کې دغسې يوه فرضي کرښه ښوولې چې له کسپين نه تر کارمانيا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل ځای کې يې دغسې ليکه ښوولې چې پارتيان (Parthiene)... له ميديا (Media)څخه او کرمان له پارای تکين (Paraetakene) او پاړس څخه جلا کوي او شمال ته يې د پاراپاميزاد غرونه ښوول شوي دي چې دوام يې د شمالي هند پوله جوړوي.[۱۳] دغه حدود سربېره پر دې چې غېر دقيق او په لويديځه خوا کې ناڅرګند دي، بخدي او سغديانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفيسر ولسن دغه نيمګړتيا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه يې ليکلي چې آريانا د پارس او ما د ځينې برخې او په شمال کې بخدي او سغديانه هم په غېږ کې نيسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي.[۱۴]

ښايي دا په نظر کې ونيول شي چې د دغو حدودو د ننه دغومره پراخې سيمې پرتې دي چې يوې کورنۍ يا يوه حکومت اداره کولی نه شوې؛ نو دا يو جغرافيوي او ژبنی واحد کېږي، نه سياسي واحد. که سياسي واحد وای، يو څانګړی نظام به يې لرلای، هم به يې جوړښت معلوم وای او هم به يې اوسېدونکيو د باندني يرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای؛ خو واقعيت

دغسې نه و، د بېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موريا دولت مؤسس چندراګوپتا موريا تر پاراپاميزاد (هندوکش) پورې د اريانا ختيځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچپه ډول د سيستان ساکي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمنۍ کې شمالي هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه برۍ يې د نورو سيمو په مرسته تر لاسه کړې وي. په يونان –باختري دوره کې پاچا ميناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني يې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اريانا بايد د اريايانو ژوند سيمه وګڼله شي، نه د يوه واحد حکومت تر لاس لاندې سيمه. آريانا شايد د هغو ياد شويو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد يې د خپلو اجتماعي مقاولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره، د واکمنې کورنۍ د لويانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د يادولو وړ ده چې په پورته ياد شوي حدود کې د نه دغسې سيمې وې چې په هرې يوې کې د آريه ريښه ليدل کېده، لکه هريو، هراوي تې، آرياکا، آرياسپ، اريوس او اراتاکانا.(۱۵)

د يادولو وړ ده چې هغه آريايان چې په ماد يا پاړس يا هند کې مېشته شول خپله مېنه يا مېنې يې آريانا په نامه نه کړې، يوازې هندي آريايانو د آريانا آريايانو په پيروي د هماليې سهيل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Baharata) په نامه بهاراته ورشه (Bharata Varsha) ونوموله.(۱٦) په شاهنامه کې چې د ايران نوم به وار، وار ياد شوی دی، له هغه نه مطلب اريانا دی. د ايران نوم له اريانم (Aryanam) يانې د آريايانو له هېواد نه راوتلی دی.(۱۷) دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و چې ايران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د يادولو وړ ده چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستايي دورو کې ياد شوي دي او د مخه يې يادونه شوې ده، پارس د هېواد په توګه نه دی ياد شوی. له همدې امله به و چې هخامنشي واکمنو د اريانا له يادولو نه ډډه کوله او شايد هغه يې يو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانيانو د پارتيا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خراسان

د خراسان په اړه د لاندې ټکو په پام کې نیول ضروري دي. لومړی دا چې دغه نوم د پارس د کوم ساساني واکمن له خوا اېښودل شوی، لکه چې د مخه ویل شوي د ساسانیانو اصلي مؤسس اردشېر و چې په ۲۲۶م کې یې ځان، وروسته له هغه پاچا اعلام کړ چې د پارتیانو لښکرو ته یې په دربیم ځل جګړه کې په سوسیانه کې ماتې ورکړه او د هغو پلازمېنه ستیسیفون (Ctesiphon) یې ونیوه. پاړسیان له اول نه د پارتیانو مخالف وو، پارتیان په اصل کې د داهي (Dahi) قوم د پارني یا اپرني (Aparni) څانګې خلک وو چې د ساکا مساګیتا قوم ته منسوب وو چې په دهستان کې د پوونده وو په شان اوسېدل او پاړسیوانو د هغو واکمني بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پنځه پېړۍ واکمني وکړه او د پاړسیوانو ژبه یې هم زده کړې وه. د دوی ترمېنځ د بېګانه توب بل غټ ټکی دیني عقیده وه. ساکا په لمر معتقد وو او پارسیان زرتشتي وو. دا هم معلومه نه ده چې دوی به د ساسانیانو د لاس بري په وخت کې زرتشتي شوي وي. شاید نه وي شوي ځکه، لکه چې زر به ولیدل شي د سیستان ساکا د عربو د یرغل په وخت کې نه زرتشتي او نه بودایي وو. دوی په ځانله محلي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بل غټ ټکی د خراسان نوم د لمرخاته ملک په معنا دی، ځکه چې خراسان د ساسانیانو د هېواد یانې پارس په ختیځه کې پروت دی. داسې ښکاري چې ساسانیانو پارتیه ددې لپاره خراسان ونوموله چې د ساکا هویت له منځه یوسي؛ ځکه چې خراسان جغرافیوي مفهوم لري چې نسبت یې د هغه اوسېدونکیو ته نه کیږي. زموږ په عصر کې هم اروپایان لویدیځه اسیا د منځني ختیځ او ختیځه اسیا د لرې ختیځ په نومونو یادوي؛ خو نه دغه نومونه او نه خراسان د خپلو اوسېدونکو معرف کېدلي شي. دا په دغسې حال کې چې پارتیه د ساکا د خلکو هېواد پېژندل شوی و او پارتیانو ورته اشکانیان ویل.

د خراسان په اړه بل غټ ټکی دادی چې هغه د ساسانیانو تر لاس لاندې هېواد و، نه خپلواک هېواد. بل دا چې خراسان ورو ورو پراخ شوی او د پېړیو په بهیر کې یې نور ملکونه په غېږ کې نیولي دي. د ساسانیانو په وخت کې د پارتیه پلازمېنه ستیسیفن (Ctesiphon) هم ترک شو او پر ځای یې د خراسان والي یا مرزبان زیاتره وخت نیشاپور خپل مرکز غوره کاوه او د عربو د یرغل په وخت کې د خراسان مرکز د مرو ښار و چې هغه په ټول ختیځ کې د عربو په غټ مرکز بدل شو. خراسان په واقعیت کې د خپل مفهوم له مخې هغو سیمو ته ویل کېده چې د پارس په ختیځ کې واقع وو، که څه هم د هغه تر لاس لاندې به نه و. په دې اړه ښه مثال د ساساني اخري پاچا درېیم یزدگر دی چې ۶۴۰ کې په نهاوند کې له عربي پوځ څخه له خپلې ماتې نه وروسته له خپلو ډېرو غیر نظامي درباریانو سره سیستان ته ورسېد، خو "په سیستان کې د مرستې لپاره د هغه غوښتنې وانه ورېدل شوې... داسې ښکاري چې ځایي واکمنو [زنبیلانو] غوره گڼله چې له یرغل کوونکو سره په خپله سوله وکړي، نه دا چې دغسې پاچا ته خپل تابعیت وښیي چې د ناکامی لست یې اوږد و." بیا نو هغه "... له سیستان نه د خراسان په لور روان شو"(۱۸) سیستان له خراسان نه بېل هېواد و او هغه لکه چې د مخه ویل شوي دي، د ځایي واکمنو له خوا چې په اصل کې ساکا وو او د زنبیلا په نامه یادېدل، په خپلواک ډول اداره کېده. یزدگرد بیا له سیستان نه د خراسان مرکز مرو ته لاړ؛ خو هلته په ۶۵۱ کې د هغه مرزبان (والي) ماهوی په دسیسه د خسرو نومي ژرنده گړي په لاس ووژل شو او د هغه په مرگ سره ساساني پاچایي ختمه شوه.(۱۹)

د خراسان حدود حتی د ساسانیانو په وخت کې هم ناڅرگند وو، دغومره څرگنده وه چې پارتیه او مرو د خراسان په نامه یادېدله او د مرو رغیانه یا واحه (Oasis) د ساسانیانو نظامي مرکز و. مرو په زړه پاړسو کې د مارگو (Margu) په نامه یادېده؛ خو د نیشاپور، هرات او بلخ درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و. دوه وروستي یې زیاتره وخت د یفتلیانو تر لاس لاندې او په دې ډول حتی د ایرانشهر له واکمنۍ نه د باندې و.(۲۰) کله کله د ساسانیانو واکمني په بلخ باندې چلېده؛ خو د عربانو د یرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشاني باختري ژبه

لیکل کېده. په همدغه وخت کې و چې فارسي په بلخ کې ننوتله. دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده، یقیني نه ده او د خرداد بهه روایت چې ټول خراسان د ساسانیانو په دوره کې د یوه اسپاهبد یا سپاهبد (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر لاس لاندې لرل، په کومه بله منبع کې نه دي ویل شوي. په عمومي ډول معلومه نه ده چې د عربانو د راتګ په وخت کې څومره سیمې د ساسانیانو او څومره د محلي واکمنو او په خاص ډول د یفتلیانو په لاس وې.[۲۱] د ایراني مطالعو متخصص پورتنی وینا د میر غلام محمد غبار دغه وینا له بې اعتباره کوي، چې وایي "... *کلمه خراسان و خراسانیان دوره اسلامی از قرون اولیه هجری تا این اواخر در جای اسم اریانا و اریانای قدیم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است.*[۲۲]

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځایي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه یې د بخارا، سمرقند یا پخوانی سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول. دا به ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړی یادونې نه څه کم پنځه پېړۍ او د حضرت محمد(ص) له وفات نه یوه پېړۍ وروسته و چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړینې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه.[۲۳] سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې نشو کړای. دوی لا د مخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سیستان کې د زنبیل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه. په ۶۹۸ کې په یوې نښتې کې د قومندان عبیدالله له شل زریز پوځ نه یوازې پنځه زره سرتیري بُست ته ژوندي په شا شول. د عراق او ختیځ والي حجاج بن یوسف خلیفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ چې د امیرالمومنین پوځ په سیستان کې له مصیبت سره مخ شو او یوازې یو څو په تښتېدلو بریالي شوي دي. دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې یې ننوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه یې نیولي دي.[۲۴]

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه چې د مؤلف کنيدي په نظر په سهيلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ايران کې فتوحاتو ته د پای ټکی کېښود.[۲۵] له ايران نه مطلب اريانا او په مشخص ډول سيستان دی. سره له دې هم عربي قومندانانو له بلخ نه يو وخت بل وخت يرغلونه کول. په دغه وخت کې ډېرې سيمې خپلواکې يا نيمه خپلواکې وې، لکه هريوا، تخار، سيستان، زابل او غور. عربانو په دغه وخت کې له امو نه پورته سيمې د ماوراوالنهر په نامه يادولې، خو دا د ځايي کورنيو د واکمنۍ او په خاص ډول د سفاريانو او غزنويانو په وخت کې و چې په ټول خراسان يا د خراسان په ډېرو برخو کې يوه کورنۍ د واکمنې کورنۍ په شان هسکه شوه او لوړ واکمن يې د عباسي خليفه ګانو له خوا په رسمي ډول د خراسان والي وپېژندل شو؛ خو د طاهريانو، صفآريانو، سامانيانو، سلجوقيانو، غزنويانو او غوريانو د حاکميت سيمې سره ډېرې متفاوتې وې او مرو د پخوا په شان اصلي خراسان ګڼل کېده، لکه چې غبار د ګرديزي له قول نه ليکي چې "... *چون امير محمود[غزنوي] رحمت الله از فتح مرو فارغ شدو امير خراسان شد و به بلخ آمد*"[۲۶]. بله دا چې دغه لوړې واکمنې کورنۍ هغومره چې په خپلو نومونو يادېدلې، د خراسان په نامه نه يادېدلې. دا هم د يادولو وړ ده چې هيڅ مؤلف او په واقع کې هيڅ منبع د خراسان حد او حدود ثبت کړي نه دي. دا به له دې امله و چې د خراسان حدود تل په تغيير کې وو او وروستۍ واکمنې کورنۍ تر پخوانيو نه لا ډېرې د هغو مؤسسانو په نومونو يادې شوي، نه د خراسان په نامه لکه: تيموري، بابري، شيباني او صفوي. غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د ليکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر ياد کړی، بې له دې چې هغه يې په يوه ټاکلي هېواد کې سياسي واحد ښوولی وي. د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مينانو ياد کړی، واکمنو او نظاميانو نه دی ياد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی چې دوی په دې اړه چوپ دي چې آريانا کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونيوه. په هر حال خراسان اوس بېرته د هغه لومړنۍ سيمې يوې وړې برخې طوس او نيشاپور ته ويل کيږي چې د ايران يو ولايت دی.

افغانستان

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ شوی ترکیبي نوم دی، په مانا د افغان هېواد، لکه چې دمخه ویل شوي افغان هم یو ترکیبي نوم دی چې له ابګان او اسواکانه یې تحول کړی دی. افغان په پهلوي یا منځنۍ پاړسو کې د ابګان او په سانسکرت کې د اسواکا یا اسواغانه په نامه د پښتنو لپاره کارول شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه یا پختانه بلل او خپل هېواد یې د پښتونخوا په نامه یادوه. دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د ځان لپاره ومانه. د دغه تحول ترڅنګ یوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د افغان په نامه یاد شول. په داسې حال کې چې هر یوه خپل قومي هویت هم وساته. اساسي خبره داده چې په دغه تحول سره ملي هویت د ټولو قومونو له پاسه داسې یو چتر شو چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سیوري کې سره ګډ ژوند کوي. د پېژندګلوۍ دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو له نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولنې د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سیفي هروي شاید لومړنی مؤلف وي چې په خپل اثر (تاریخنامه هرات) کې یې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم یاد کړی دی. دا چې افغانستان د هرات د یوه لیکوال یانې سیفي په قلم دغومره ډېر یاد شوی دی، مانا یې دا کیږي چې دغه نوم له پخوا نه موجود او د ده په وخت کې عام و. سیفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو تر منځ تکمیل کړی دی. دا د مغولي ایل خانیانو د واکمنۍ (۱۲۵۶- ۱۳۵۳) وخت و او په هرات کې ملک غیاث الدین حاکم و چې د کرت په نامه کورنۍ یې په ۱۲۴۵ کال کې واکمنۍ ته رسېدلې وه. سیفي چې په اصل کې د غور او په هرات کې پیدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاریخ د مغولو له تاړاکونو نه وروسته ولیکي. د دغه مقصد لپاره د ملک غیاث الدین په دستور رسمي پاڼې او

سندونه ورته ورکړل شوي وو.[۲۷] دا چې دا يو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم يې سرچينې لومړنۍ دي او هم يې ليکونکی عالم و.

سيفي د ديارلسمې پېړۍ په سر کې يانې د چنگيز خان د تړاکونو په وخت کې د افغانستان نوم يادوي او وايي چې "*...از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پياده و سوار بهرات امدند*"[۲۸].

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د يوه بېل هېواد په ډول يادوي او وايي چې محمد خدابنده الجايتو (۱۳۰۴- ۱۳۱۷) امر وکړ چې "... کشور هرات با ولايات آن از دريای آمو تا شرقي ترين نقطه افغانستان به وی [غياث الدين] داده شود".[۲۹] داسې ښکاري چې د سيفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د ځايي واکمنو لخوا اداره کېده. د سيفي له اثر نه دا هم څرگنده ده چې دغه ځايي واکمنان به ټينگو او لوړو حصارونو کې اوسېدل او د ساجي په نامه حصار يې دومره لوی و چې "*...در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد يزد جرد تا امروز هيچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن ننهاده اند*[۳۰]." په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سرتېري هم ځای پر ځای وو. سيفي د افغان دغه محلي واکمناند واليانو په نامه يادوي، لکه سندان د سندان ولايت والي، د مستنگ [ننني کويټه؟] واکمن تر ټولو مهم و. داسې هم جمال الدين محمد سام افغان د غور ولايت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و چې سيفي د سام نامه تر عنوان لاندې يوه مثنوي هم ويلې وه.

د افغانستان دغه محلي واکمنان چې د چنگيز خان له تاړاکونو نه وروسته هم خپلواک وو په څوارلسمه پېړۍ کې د کرتانو په وخت کې تابع وگرځول شول او سيفي دغه پېښې په څو فصلونو کې بيان کړې دي. له دغو محلي واکمنو نه ميران شاه دومره مهم و چې د سيفي په ژبه "*... هژده سال ميران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و بمردی و مردانگی و غايت شوکت در روز نبر با دويست مرد نامدار مقابله کردی.*" ميران شاه د جنگ په ميدان کې لاندې شوی نه و،

هغه وروسته له هغه له منځه یووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنګ نه لاس اخیستی او له خپل پوځ سره د ننه په یوې کلا کې ځای پر ځای و او هلته نابېره پرې حمله وشوه. بیا نو د سیفي په ژبه "*ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح مبتهج گشت و بدان واسطه که دایم از جانب میران شاه متردد بودی و گفتی که در این حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شاه نیست*" [۳۰الف]، خو سیفي نه د میران شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی. افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې هېواد ښوولی چې هغه د کسي یا سلیمان غرونو سمسورې درې کیږي چې له کندهار، قلات او غزني نه د ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کویټه یا مستنګ یې مهم ښارګوټي وو. دا هغه سیمه یا هېواد دی چې لړ و ډېر د هېرودوت له پکتیک، ګندهارا او د پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه پکې له پخوا زمانې نه اباد شوي او کوچیان یې په کې تر اوسه هم کوچیتوب کوي. په همدغه وخت کې و چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد افغانستان په نامه هم یاد شوی دی.[۳۱] پښتانه دلته پخوا هم اوسېدل؛ خو د چنګیزخان په تاړاکونو سره د نورو او هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه. په وروستیو مهالونو کې له دوی نه ډېر بیرته د لویدیځ په لور وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او دولتونه یې جوړ کړل.

مهمه داده چې د سیفي افغانستان وروسته د نورو په لیکنو کې هم لږ او ډېر په هماغه حدود کې یاد شوی دی. په پنځلسمه پېړۍ کې افغانستان د امیر تیمور په ملفوظاتو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې یاد شوی دی او افغانستان له خراسان، سیستان او کندهار نه بېل ښوول شوی؛ خو دغه اثر د هارورډ پوهنتون تاریخپوه جوسف فلیچر په وینا جعلي دی، لکه چې د مخه یې یادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمه پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل اثر (بابرنامه) کې کله چې کابل یادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښیي او ختیځ حد یې تر پېښور پورې رسوي؛ خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غېر د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دلیل یې شاید دا وي چې د بابري یا د هند د مغلي

امپراتورۍ (۱۸۵۸-۱۵۲۶) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونیول شو او له یاده و اېستل شو، په تېره هغه وخت چې بایزید انصاري (۱۵۲۵- ۱۵۸۱) د پیر روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې یوه ټینګه او اوږده مبارزه پیل کړه او زامنو او لمسیانو یې په پوره قوت ورته دوام ورکړ. د روښان کورنۍ هغومره چې د خپلواکۍ په لار کې قرباني ورکړې، شاید په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره قرباني نه وي ورکړې. ور پسې ایمل خان مومند، خوشحال خټک هم د هغو په شان یوسفزي، مومند، اپریدي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جګ کړل. دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنګ د نیمې پېړۍ په بهیر کې نه یوازې ژوندی وساته؛ بلکې پر مخ یې هم بوته چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنګزېب ځان مجبور ولید چې پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خیبر قومونو ته ډول، ډول امتیازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنګ بې اثره او ناکام کړي؛ خو دغه غورځنګ له سیاسي ناکامۍ سره سره اساسي پایلې لري چې غټه پایله یې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و.[۳۲]

په دغه دوره کې چې له یوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د بهرنیو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سیاسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو. په دغه حال، سره له دوی نه په واقعیت کې مظلوم، بېواکه، نیمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو. چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ، هغه میرویس هوتک و چې په خپل پاخه تدبیر او ټینګ عزم یې د کندهار، فراه، پښین او کوټې خلک پوره خپلواک کړل. ستر میرویس دغه ستر برۍ د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې یې شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو د دغې انساني نیمګړتیا د رفع کولو لپاره هلته په پټه یو تجویز ونیوه او میرویس بیا هغه په ډراماتیک ډول عملي کړ او په ۱۷۰۹ کال یې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یووړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. په میرویس خان سربېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا

وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیرمحمد میاجي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، گل خان بابړ، نورخان برېڅ ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نورمحمد هوتک او محمد یونس کاکړ؛[۳۳] خو په دغه غټ بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې د هېواد خپلواکي د شیر سرخ جرګې نتیجه وه چې ګډون کوونکو مشرانو یې په ۱۷۴۷ کال کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ. د دې لپاره چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو : حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نورمحمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او نور...[۳۴] هغسې چې میرویس هوتک چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې د جرګې تجویز په پوره بري سره عملي کړ، داسې احمدخان سدوزي هم چې وروسته په احمد شاه بابا یاد شو، د شېرسرخ جرګې تجویز عملي کړ، اول یې کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د سیفي له وخت نه وروسته افغان نومېده، د مغولي صوبه دارانو له حاکمیت نه وژغوره.

البته د روښانیانو، ایمل خان مومند او خوشحال خټک مبارزو د مخه د دغه افغانستان خلک یوه ژغورونکي ته سترګې په لاره کړي وو. احمد شاه دوی ته دغه ژغورونکی شو او هغه هم د هغو په مرسته مغولي حاکمان له افغانستان نه په اسانۍ سره وشړل. په تاریخ کې بل هیڅ فاتح له کندهار نه تر اټکه پورې باندني حاکمان، هغه هم بې له جنګ نه یوازې په یوه لنډ نظامي سفر سره نه دي ایستلي، لکه ستر احمدشاه چې واېستل. یوازې دا هم نه و، احمد شاه او صدراغظم یې (شاولي خان) په لږه موده کې شبرغان، بلخ، کندوز، بدخشان، فراه او هرات هم تر لاسه کړل او په دې ډول یې له آمو نه تر اباسین پورې خاورې نه د پکتیا په ګډون، یو موټی هېواد جوړ کړ او د یوه مرکزي حکومت تر ادارې لاندې یې راوست. داسې هم احمد شاه وروسته د پنجاب، دهلي او د فارسي خراسان په لاندې کولو سره د لرغوني افغانستان د نورو فاتحانو په شان، یوه امپراتوري جوړه کړه چې په دراني امپراتورۍ یاده شوه. په دې

ډول ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس، د مانجي او شېرسرخ جرګو غړي او په خاص ډول میرویس نیکه د هغه لرې مؤسسان او میا روښان، اېمل خان مومند او خوشحال خان خټک د هغه لومړني مخکښان کیږي.

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پاریس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنګهـ په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له منځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جګړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقعیت کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي پلازمېنه وه، په پای کې د رنجیت سنګهـ لاس ته ورغی. یوازې دا هم نه و، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په درېیمې لسیزې کې د تزاري روسیې امپراتوري په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو. وروستۍ د سوداګرۍ کمپني خو په واقعیت کې یوه انګریزي کمپنۍ وه چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه. د دغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په ۱۸۳۸م کال کې په ظاهر کې د دغې کمپنۍ خو په واقعیت کې د انګریزانو نظامي یرغل و چې د یوه شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ. هغه دا و چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان بېرته یو موټي کولو حرکت شروع کړی و؛ خو یرغلګر پوځ دلته په دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتوري په بله برخه کې په داسې مصیبت نه ولتاړ شوی. هند ته د جبري بېرته تګ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براېډن یو جراح په نیم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسېد او نور یې په سره او ترخه ژمي کې د کابل ګندمک د پخوانۍ لارې په اوږدو کې د غازي وزیر محمد اکبر خان په مشرۍ د افغانانو لخوا له ژوند نه محروم شول او لږ او ډېر درې سوه تنه یې یرغمل ونیول شول. د افغانانو دغه لاس برۍ د انګرېزانو د لویې او پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتیني ملګرتوب او ټینګ مقاومت محصول و. د انګرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی ته له یوه بل اړخ

نه هم یوه غټه ناکامي وه چې له تزاري روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له یرغملو او بندي انگرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و چې انگرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ یې حکومتي کړه، په افغانستان کې له خپلې بې سارې ماتې سره، سره له امیر دوست محمد سره چې د دویم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته یو موټي کولو کې د پیسو او وسلو مرستې وکړې. امیر دوست محمد چې دا وخت ډېر ملکونه لیدلي او په سیاست کې د تجربو خاوند شوی و، د چین متفکر، کنفیوسس د دغې وینا له مخې چې (د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه تر لاسه کوي) عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پرته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېرته یو ځای کړل او د خپلې مړینې په وخت (۱۸۶۳) کې یې له پېښور نه پرته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود؛ خو څلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هند لوړ واکمن (وایسرای) لارډلېټن په لندن کې د برتانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) گوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانستان له پاچا امیر شېرعلي سره یې لیکونه تبادله کول او یو نظامي هیئت یې هم پرې تحمیل کړی و، په افغانستان باندې نظامي یرغل وکړ. د همدغه جنگ په بهیر کې و چې د افغانستان نیمه عصري حکومت له منځه لاړ، منظم وسله وال پوځ یې تیت او په خپله امیر وفات شو او د انگرېزانو سیاسي استازی لویې کوگناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امیر محمد یعقوب خان باندې د ۱۸۷۹ کال د مۍ په ۲۶مه د گندمک معاهدې په تحمیل سره ځینې مهم سرحدي ځایونه لکه خیبر، پښین او سبي له افغانستان نه بېل کړل او په هند پورې وتړل. د افغانستان باندنی سیاست یې هم د هند برتانوي حکومت ته منحصر کړ. سره له دې هم یا له همدې امله و چې انگرېزي پوځ د افغانستان په لاندې کولو کې پاتې راغی او په داسې حال کې چې د کوگناري او ملگرو له وژل کېدو وروسته امیر محمد یعقوب هند ته تبعید شوی و، د کابل په سیمه کې د پښتنو او تاجکو په پرله پسې او ټینگ مقاومت

سره د جنرال غلام حیدر څرخي او د نورو په مشرۍ ناکام کړل. د انگرېز پوځ غټه او غوڅه ماته د ۱۸۸۰ کال د جولای په ۲۷مه د کندهار د میوند په وچ او هوار میدان کې پېښه شوه. هلته افغان طالبانو، قومي خلکو او د هرات پوځ چې زیاتره له غازیانو نه جوړ و، د غازي محمد ایوب په قومندانۍ انگرېزي منظم پوځ ته د دواړو خواوو د ډېرو انسانانو په قیمت سره غوڅه ماتې ورکړه. که څه هم انگرېزي پوځ د عصري ټوپکو او توپونو خاوند و. بیا په لندن کې د برتانیې نوی لبرال حکومت د گلیدستن په مشرۍ چې له افغانستان څخه یې د پوځ ایستلو پرېکړه د مخه کړې وه، خپل ټول پوځ له افغانستان څخه واېست او د امیر عبدالرحمن واکمني یې چې گڼ شمېر افغانانو د چاریکار په ښار کې د جولایي میاشتې په شلمه منلې وه، په رسمي ډول وپېژندله. هغه یوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنگ نه وروسته تر لاسه کړ، د افغانستان د باندنیو اړیکو د چلولو انحصار و. د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه. د ده واکمني چې یوویشت کاله اوږده وه، دوه ځانگړتیاوې لري چې اغېز یې تر اوسه هم محسوس دی. لومړی ځانگړتیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده:

"امیر عبدالرحمن خان تشکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست. تا اواخر سلطنت یک اردوی بزرگ دایمی تقریباً صد هزار مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید تمام افراد ذکور مستعد به حمل سلاح را تربیه نظامی داده با توزیع تفنگها با آنها یک ملت مسلح را تشکیل دهد."

برای اولین بار در افغانستان سه سپاه سالار بقیادت لشکرهای بزرگ در سه منطقه سرحدی ستراتیجیکی کشور یعنی هرات، ترکستان و ننگرهار با اختیارات وسیع در امور ملکی و نظامی بحیث وایسرای امیر مقیم ساخته شدند. افغانستان بلحاظ نظامی بسیار قوی گردید و اگر روسیه و انگلیس افغانستان را محاط نمیکردند، امیر عبدالرحمن شاید مناطق از دست رفته

را بدست می آورد و امپراتوری سابق درانی را احیا میکرد. چون این نتوانست بااستحکام قدرت در داخل پرداخت و در زمینه بکارهای موفق شد که حکمرانان سابق افغانستان از انجام آنها عاجز مانده بودند. پروگرام وسیع نظامی را که امیر در پیش گرفت. (بقول خود امیر تقریباً ۷۸ فیصد عواید دولت بان تخصص داده شده بود)' از درک مالیات ها' محصولات گمرکی وغیره که مستقیماً توسط یک بیوروکراسی وسیع و بعضاً از راه اجاره حصول میشد و همچنان ازعواید خارجی که بنام معاش یا میرداده میشد' تحویل میگردید. برای اولین بار در تاریخ افغانستان مالیات های زمین بصورت بی سابقه زیات شد. بحدیکه از زمین هائیکه بوسیله نهرهای ابیاری میشد' ۳۳ فیصد حاصلات آن را دولت بخود اختصاص داد. مزید بر آن دولت اقلام عمده تجارتی را هم در انحصار درآورد و بااین کار خود تصدی های دولتی را اساس گذشت.

تعمیل این پروگرام نظامی و مالی و انحصار و تمرکز قدرت سیاسی سبب ظهور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشور شد' ولی تمام انها به کمک قوه نظامی وایله جاری قومی منکوب گردید. با آنهم حکومت نظامی نبود و شخص نهایت پر کار امیر بحیث یک سلطان مطلق العنان قدرت عالیه را از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد.

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت' آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات مامورینی بیش نبودند. بزرگان قومی و روحانیون اخیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند. عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی و امنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند. برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند. مخالفین اگر چه در دوره های سابق هم نابود میشدند' ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود' برتشدد و قوت متکی بود. ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد' فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات

خود را فدای جامعه نماید. باآنهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند. در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد.

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک، طب و کارخانه نظامی قدم های اولی برداشته شد، ولی معارف بحال آبتدایی و عنعنی باقیماند. افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در عین دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود.(۳۵)

د افغانستان د پولو ټاکنه

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړېدل دي. په دې اړه باید وویل شي چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي مامورانو، د تزاري روسیې، ایران او افغانستان له مامورانو سره په ګډه ټاکلې دي. په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپارتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوې دي او افغانستان تاوان کړی دی. د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه د باندې ښوول شوی و چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کیږي. په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو؛ خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې افغانستان یې د یوه هېواد په توګه مشخص او تثبیت کړ او د نړۍ نورو هېوادونو او بین المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړیکې یې ورسره ټینګې کړې دي؛ خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچینو او پاڼو له مخې تر اوسه په کوم اثر کې نه دي بیان شوې؛ نو د هغو دقیق بیان کېدلی نه شي. دلته به یې اساسي کرښې په لنډ ډول وښودلی شي.

د افغانستان هغه پوله چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان ترمنځ د بین المللي پولې په شان د آمو سین منل دي. د آمو سین چې د طبیعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امیر د دوی دواړو هېوادونو ترمنځ د بین المللي پولې په شان منلی و؛ خو د امیر شیرعلي خان د دویمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پیټرسبرک کې د روسیې حکومت او په لندن کې د برتانیې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه. دا وروسته له هغه و چې امیر شیرعلي خان همدا چې د دویم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په اکتوبر کې د واک په ګدۍ کښېناست، د بل کال په پیل کې یې هند ته د یوه رسمي سفر په ترځ کې وایسرای لارډ مایو ته په منځنۍ اسیا کې د روسیې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله. لکه چې د مخه ویل شوي، روسیې په منځنۍ اسیا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندې کړې او افغانستان ته یې خطر پېښ کړی و. د هند وایسرای په دې اړه خپله څه ونکړل؛ خو په لندن کې یې خپل حکومت د امیر له اندېښنې څخه خبر کړ. لندن بیا په دې هکله له پیټرسبرګ سره د لیکونو مبادله پیل کړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پای کې په ۱۸۷۳ کال کې د دوی د حکومتونو تر مېنځ یو ډول پوهاوی (Understanding) راغی چې د هغه له مخې روسیې له امو سین سره د کوکچې سین له یو ځای کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بیا له هغه ځای نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله. په دې ډول چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوی او میمنې ولایتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي. روسانو اول بدخشان او واخان د امیر شېرعلي یانې د افغانستان سیمې نه ګڼلې؛ خو بیا د انګرېزانو په ټینګار له خپلې ادعا نه تېر شول.[۳۶] په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او برتانوي حکومتونو ترمنځ د یوه پوهاوي محصول و، نه د کومې لیکل شوې موافقې یا تړون محصول؛ خو دغه پوهاوي دواړو ته د رسمي موافقې حیثیت لاره. سره له دې هم دغه پوهاوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې لیکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامیر پورې سیمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بیا له دغه حال نه ګټه پورته کړه چې زر به یې بیان کړم.

د لویدیځ په لور د سیستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه چې هغه هم د امیر شېرعلي په دویمه واکمنۍ کې د انګرېزي هئیت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په منځګړیتوب وټاکل شوه. سیستان په لرغونې زمانه کې لکه چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه د مخه ساکزي یادېدل. سیستان له جغرافیوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاریخي افتخارات یې خپل ګڼل. سیستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و؛ خو د امیر دوست محمد له مړینې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه. دا چې د پارس قبضه د سیستان تر کوم ځای پورې وه، په دقیق ډول معلومه نه ده؛ خو امیر شېرعلي چې د دویم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سیستان نه د پارسیانو لاس لنډ کړي. په دغه وخت کې پارس په سیستان کې له خپل موقف نه ناارام و. سره له دې هم امیر شېرعلي د هندوستان د شخص ګورنر – جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه. هندوستان په دې فکر چې د پارس – افغان د جنګ شروع به ناوړه اغېزې ولري او په [عین حال کې] مایل و چې د ختیځ په لور د پارس د منظم او تدریجي وړاندې تګ مخه ونیسي، د منځګړیتوب وړاندیز وکړ. افغانستان او پارس دواړو وروسته له یو څه مذاکراتو نه دغه وړاندیز ومانه. میجر جنرال ګولډ سمد وګمارل شو چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي. ګولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په اکتوبر کې خپله فیصله صادره کړه چې د هغې له مخې دغه سیمه باید د دواړو خواوو ترمنځ وویشل شي. د دغه هېواد ښېرازه برخه چې د (خاص سیستان) په نامه یادېده او د هلمند د سین کیڼې خواته واقع ده، پارس ته او ښۍ خوا یې افغانستان ته تخصیص شوه. هم افغانستان او هم پارس دواړو په دغې فیصلې اعتراض وکړ او د سیستان فیصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې یوه ترخه موضوع پاتې شوه. امیر شېرعلي د ګولډ سمد د دغې فیصلې په سر له انګرېزانو نه بېګانه شو. د لارډ ناپیر (Lard Napier) په وینا "او نه یوازې شېرعلي؛ بلکې ټول افغانان معتقد وو چې موږ به هغه څه بېرته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو" او چې دغسې ونه شول بیا نو

"... دوی موږ ته د ضعیف او بې باوره خلکو په شان کتل چې د دوستۍ په جامو کې د پارس په پلوی یې دوی تاواني کړي دي".[۳۷] لانجه د افغانستان او پارس ترمنځ لا توده وه او هغه دېرش کاله وروسته په کړکیچ بدله شوه. دا هغه وخت و چې د هلمند سین خپله تګلاره د لویدیځ په لور اړولې وه. پارس له برتانویانو وغوښتل چې دغه کړکېچ رفع کړي. د افغانستان پاچا امیر حبیب الله هم په دې اړه د برتانیې منځګړیتوب ومانه. دا ځل دغه ماموریت د کرنیل میک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنوری نه وروسته د دغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملګرتوب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې یې دواړو خواوو ته وسپارلې (۳۸). له دغو فیصلو سره سره یا د هغو له امله د سیستان د پولې موضوع نوي بعدونه پیدا کړل چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچایي په لسیزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فیصلې وشوې چې د هغو بیان بېل کتاب غواړي.

لکه چې د مخه ویل شوي د افغانستان شمال - لویدیځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او نا ټاکلې پاتې شوې وه. روسي قوتونو د امیر شېرعلي په وخت کې په ۱۸۷۳ کال کې خیوه او په ۱۸۷٦ کال کې خوقند لاندې کړي او د خیوې له نیولو نه وروسته د کسپین سیمه یې نظامي کړې وه. په داسې حال کې چې د منځنۍ اسیا نوې سیمې یې د بخارا په ګډون په تېره لسیزه کې لاندې کړې وې. په لویدیځې منځنۍ اسیا کې یوازې د ترکمنو پراخه سیمه په خپل حال پاتې وه. دغه سیمه هم په دغه وخت کې د روسانو تر خطر لاندې شوه. د ترکمنو دغه پراخه سیمه په شمالي کې د خېوې، په جنوب کې د افغانستان، په ختیځ کې د بخارا او په لویدیځ کې د کسپین ترمېنځ پرته وه؛ خو له افغانستان سره یې پوله ناټاکلې وه او امیر عبدالرحمن په دغه فکر چې روسیه به د ترکمنو د سیمې له لاندې کولو نه وروسته افغانستان ته هم خطر پېښ کړي، د هند له وایسرای نه چې د افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار له هغه سره و، په وار، وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره مشخصه کړي؛ خو هغه به ورته ډاډ ورکاوه چې دغه موضوع په ۱۸۷۳ کال کې حل

شوې او له سره نیول به يې مصلحت نه وي، امير چې یوولس کال په تاشکند او سمرقند کې تېر کړي وو، روسان يې ښه پېژندل، د وایسرای په خبره نه قانع کېده. ترڅو چې روسانو د ۱۸۸۴ کال په فبرورۍ کې د مرو تکه ترکمنان هم لاندې کړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پیدا شوه. هرات په هغه وخت کې د هند ور ګڼل کېده. بیا د هند برتانوي حکومت هم د امیر په شان اندېښمن شو او په دې فکر شو چې اوس د دې وخت دی چې د افغانستان شمال – لویدیځه ناټکلې پوله هم باید وټاکل شي؛ خو دا یو پېچلی کار و.

د هرات او مرو ترمېنځ پنجده پرته وه چې پراخې ورشوګانې او دلته او هلته يې لږه کرنیزه ځمکه لرله. په پنجده کې د سارق ترکمنو پنځو څانګو د پوونده توب ژوند کاوه، لويې رمې يې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس (Kibitkas) په نامه په وړو کېږدیو کې اوسېدل چې کولی يې شول په یوې اشارې او چټکۍ سره مېنه بدله کړي. دوی په ۱۸۸۲ کې د روسیې د خطر له امله د افغانستان تابعیت او دمالیې په توګه د عشر ورکول منلي وو. امیر عبدالرحمن بیا د پنجده لپاره حاکم وټاکه او جنرال غوث الدین په قومندانۍ يې هلته یو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ. پنجده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبیعي پوله د پنجده په شمال کې له سریازي نه اخوا وه. مرو د هرات تابع سیمه وه او د هرات د هغه وخت د والي (سعدالدین) په وینا د اخل او تکه ترکمنو لویان په کابل کې د امیر شېرعلي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو. سارق ترکمنو له هرات سره نږدې اړیکې لرلې. پخوا د پنجده اوسېدونکي د جمشیدي قوم و، د دوی مېنه ارساري ترکمنو او د ارساري ترکمنو مېنه بیا د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې سارق ترکمنو ونیوله او دوی جمشیدیانو ته باج ورکاوه او جمشیدیان د هرات تابع ولس وو. په دې ډول پنجده له جغرافیوي، قومي او تاریخي پلوه د هرات برخه وه چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده. له همدې امله و چې امیر عبدالرحمن د یوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسیا په دغه برخه کې یو فعال پرمختیایي چلند غوره کړي. امیر ځکه دغسې فعال سیاست ته زړه کړی و چې د مخه د مرو تکه ترکمنو مشر، مخدوم قلي خان او هم د خوارزم خان ورته د تابع کېدلو وعده

ورکړې وه. سره له دې هم امیر له دې امله چې د هند وایسرای ورته د دغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه. یوازې دا هم نه و، کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نږدې شول، جنرال غوث الدین ته یې هدایت واستوه چې که روسانو پرې برید هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي. د هند د وایسراي د مخالفت سربیره د امیر د دغه چلند علت دا و چې پوځ یې د روسانو د پوځ په پرتله ضعیف و او پر هغه سربیره د پنجده په سارق ترکمنو یې هم اعتبار نه درلود او ویل یې چې سارق ترکمنان به د دې لپاره چې خپله شتمي وساتي، له روسانو سره ملګرتوب وکړي.

امیر په عین حال کې د هغه خطر په برابر کې چې د روسانو لخوا به افغانستان ته هم متوجه شي، د افغانستان د خوندیتوب لپاره د اوږدې مودې یو تجویز وکړ. د هغه په نظر د پنجده د سقوط په حال کې به د دې احتمال لږ وي چې د افغانستان بشپړتوب ته تاوان واوړي؛ خو که افغان پوځ د پنجده په سر له روسانو سره مقابله وکړه او که روسانو هرات او میمنه ونیول، نو افغانستان به تجزیه شي. البته د هرات په سقوط سره به روسي او انګریزي پوځونه سره ونښلي؛ خو د امیر په نظر په افغان خاوره کې به د روس او انګرېز جنګ په نهایت کې افغانستان برباد کړي او د هغه لوړه ګټه په دې کې ده چې د دغسې مصیبت مخنیوی وشي. په واقعیت کې امیر عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسلمان وي که عیسوي، مخالف و چې له افغانستان نه د یوه بل پر ضد تېر شي. له همدې امله و چې د پنجدې د بحران په شدید حال کې هم امیر حاضر نه شو چې د هرات د پیاوړتیا لپاره د برتانوي انجنیرانو یوې ډلې ته د ورتګ اجازه ورکړي؛ خو که روسانو په هرات حمله وکړه، په هغه حال کې امیر حاضر و چې د انګرېزانو پوځ ومني چې خپل پوځ به یې له هغه سره په ګډه تر پایه پورې وجنګیږي.

څنګه چې د افغانستان باندنی سیاست د انګرېزانو په انحصار کې و او څنګه چې هرات ته خطر هندوستان ته هم خطر کېدلی شو، د هند برتانوي حکومت له روسانو سره له موافقې وروسته د جنرال پیټرلمسډن (Peter Lumsden) په مشرۍ د ۱۸۸۴ په مني کې پنجده ته یو هیئت واستوه چې هلته د خپل روسي سیال په اتفاق یاده شوې ناټاکلې پوله وټاکي. افغانستان

ته بلنه ورنکړل شوه، که څه هم موضوع د هغه د پولې ټاکل و؛ خو په دغه وخت کې چې روسانو ځان په قوت سره د پنجده او مرو تر منځ رسولی وو، نه یې غوښتل چې کشاله زر هواره شي، موضوع یې ټالوله او په عین حال کې یې خپل پوځ لا هم پیاوړی کاوه. له بلې خوا جنرال لمسډن جنرال غوث الدین ته سپارښتنه کوله چې د خپل پوځي قطعې له پیاوړي کولو نه ډډه وکړي، د دې لپاره چې دغه کشاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسډن دغه ټینګار په پای کې امیر په دغه فکر کړ چې دغه جنرال په واقعیت کې د افغانانو او روسانو ترمېنځ نښته غوښتله؛ ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمېنځ وینه توی نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انګرېزانو د ګټې خلاف وي.[۳۹]

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندې کړه، افغان سرتېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه. که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امیر هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو. امیر عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدې له سقوط نه یې خبر کړ، وایسرای ته یې وویل چې "غم مخورید" نه دا چې امیر کوښښ ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل بېرته په شا ووهي، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان باندې یرغل وکړي، بې له دې چې هغه پارول شوی وي، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي. پر دې سربېره امیر د هند حکومت کار اسانه کړ. په دې ډول چې دی له پنجده او د هغې له سهیلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېرېږي؛ خو چې ماروچاق، ګلران او ذوالفقار لا هم د افغانستان وي. په دغه وخت کې امیر دا هم څرګنده کړه چې پنجده په اصل کې د دې لپاره نیول شوې وه چې په دغسې حال له هغې نه د چني په توګه کار واخیستل شي. د امیر په نظر د پنجده په قربانۍ سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وی. سره له دې هم د پنجده بحران روسیه او برتانیه د جنګ ژۍ ته ور کش کړل؛ خو په پای کې د ډېرو لیکونو او تېلګرامونو په مبادلې سره دوی موافقه وښودله چې دغه کشاله دې په منځګړیتوب سره هواره

شي. روسيې بيا د امير له خوا هغه ورکړل شوی امتياز د پرېکړې لپاره د اساس په توګه ومانه او يوه بل ګډ روسي – انګليس هيئت د افغانستان دغه پوله د آمو سين له خمياب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله. دا ځل سروست رج وې (Sir West Ridgeway) د برتانوي هيئت مشر و او دغه پوله هم د هغه په نامه ياده شوه.(۴۰) په دې ډول د افغانستان شمال لويديځه پوله هم د برتانوي – روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکل شوه. د بدخشان په برخه کې يانې د افغانستان شمال – ختيځه پوله هم د روسانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سيمه منلې وه. روسانو د نهمې لسيزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختيځ جنوبي پولې سره يو ځای تر بحث لاندې نيول کيږي.

د افغانستان د ختيځ – سهيلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتله ډېر پېچلي او ګران و، په دې چې هم د دغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي اوسېدونکي يانې پښتانه اغېزمن کېدل. لکه چې د مخه ويل شوي افغانستان په اصل کې په ختيځ کې تر اباسين پورې هېواد ته ويل کېده؛ خو د امير عبدالرحمن تر وخته له خيبر نه تر اباسين پورې سيمه د پېښور په ګډون د برتانوي هند لاس ته ورغلی وه. پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجيت سنګهـ په ۱۸۳۳ کال کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امير دوست محمد ورور نه نيولی او انګرېزانو بيا پېښور له سکانو نه په ۱۸۴۸ کال کې تر لاسه کړی او د امير دوست محمد ټولې هلې ځلې د پېښور د بېرته تر لاسه کولو په اړه نابريالۍ شوې وې. لکه چې د مخه ويل شوي، د خيبر لوی معبر چې منځنۍ اسيا له جنوبي اسيا يانې هند سره نښلوي او له دې امله د هند د امنيت لپاره مهم و، د ګندمک په تړون سره له افغانستان نه بېل شوی او په هند پورې تړل شوی و. سره له دې هم برتانويان په دغو لاس بريو قانع نه وو. له دوی سره د هند د طلايي مستعمرې د خوندي ساتلو اندېښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه مليوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هنديانو ته بېګانه استعماري اروپايان وو، په دې اندېښنه کې وو چې که روسيه د افغانستان له لارې په

هند ور د مخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسیې د احتمالي پوځي وړاندې تک مخه ونیسي باید د هند په شمال – لویدیځ کې ټینګ نظامي استحکامات او سیاسي تجویزونه ولري. په افغانستان باندې په ۱۸۳۸ کال کې د برتانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دویم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و؛ خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابریالي کړل، که څه هم برتانیه د وخت زبر ځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسیا، افریقا او امریکا او استرلیا کې یې پراخې مستعمرې لرلې. روسیې چې په منځنۍ اسیا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختیا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره تر لاسه کړ، برتانوي هند د روسیې د احتمالي تېري په برابر کې یو نوی ستارتیژیکي تجویز وایست او په هغه باندې یې د عملي سرحد (Seientifie Frinties) نوم کېښود. د ډیورنډ توافق لیک او د ډیورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح علمي سرحد زېږنده دي. ما دغه موضوع ګانې په خپلو اثارو کې د ارشیفي لومړنیو رسمي پاڼو او ناخپرو شویو لیکنو او راپورونو له مخې په دقیق او اوږد ډول شرح کړي.[۴۱] دلته به یې اساسي مطلب په لنډ ډول بیان کړم.

د په اصطلاح "علمي سرحد" نه مطلب دا و چې په هغه حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په افغانستان ننوځي یا حتی د امیر عبدالرحمن په مړینې سره په افغانستان کې ګډوډي پېښه شي، د برتانوي هند پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتېژیکي سیمو یانې کندهار، جلال اباد، کابل او غزني کې ځای پر ځای کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتګ مخه ونیسي. د وړاندې تګ دغه چلند بیا لازمه کوله چې نه یوازې هغه مهم کوتلونه او ځایونه چې "علمي سرحد" ته رسیږي، د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه یې په سیمو کې پراته وي. دغه ټول تجویز بیا حتمي کوله چې هند بیا له افغانستان سره خپل سرحد یا پوله وټاکي او د امیر لاس له دغو قومونو او سیمو نه لنډ کړي.

دا چې تزاري روسيې که څه هم امپيريلستي او پراختيا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د يرغل نيت لاره، يقيني نه وه، خو وېره يې يقيني وه، په تېره د انګلستان د محافظه کار يا توري ګوند په پاسنيو کړيو کې په هر حال په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار ګوند مشر لارډسالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وايسرای لينزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، " علمي سرحد" د رسمي سياست په شان ټينګ ونيول شو او د عملي کولو په مقصد له خيبر نه تر کابل پورې د ريلوې غزولو لازمي شيان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سين سروې هم پيل شوه. داسې هم د کويټې او چمن ترمېنځ د کوژک تونل په اېستلو پيل وشو. انګليسانو کويټه د امير شېرعلي په وخت کې د کلات خان له لارې او سبي او پښين يې د ګندمک په تړون سره تر لاسه کړي وو. د انګرېزانو له خوا د کويټې نيول د افغان او انګليس د دويم جنګ يو علت و. امير عبدالرحمن هم ويل چې کوژک تونل اېستل لکه د ده په نس کې چې د چړې ننوېستل وي.

د هند وايسرای په ۱۸۸۸ کې امير عبدالرحمن ته په يوه ليک کې څرګنده کړه چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو ترمېنځ پوله مشخصه شي او د دغه مقصد لپاره به يو برتانوي هيئت کابل ته درشي. له هغه نه يې دا هم وغوښتل چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني؛ خو امير د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وايسرای لينزډاون د ټينګار په برابر کې يې ډول ډول پلمې کولې. کله به يې وړانديز کاوه چې يو برتانوي هيئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به يې وايسرای ته بلنه ورکوله چې کابل ته راشي. يو ځل يې دا وړانديز هم وکړ چې د دواړو خواوو پلاوي دې په کومه سرحدي سيمه کې سره خبرې اترې وکړي؛ خو دغه وړانديزونه د وايسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټينګار کاوه چې د بحث موضوع دې يوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې د مخه ټاکل شوې وي او د دغه مقصد لپاره دې امير يو برتانوي هيئت په کابل کې ومني. وايسرای يو ځل امير هند ته هم وباله؛ خو امير د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه ښښنه وغوښتله. دواړه خواوې له يوې بلې نه شکمنې وې. امير په سرحدي سيمو کې د انګرېزانو د وړاندې

تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غځول، د ګومل د تونل پرانستل او له ځینو سرحدي قومونو سره د هغو مذاکره کول او د کابل سین سروې کول. له بلې خوا وایسرای په سرحدي سیمو کې د افغانستان پرمختګ د خپل "علمي سرحد" پروګرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وانه او د مومندو په مټایي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ دېره کول او د چاغي نیول. په دغه وخت کې په واقعیت کې د امیر ماموران له چترال نه تر لویدیځ بلوچستان پورې د وړاندې تګ په حال کې وو. دوی کوم هغه سرحدي قومونه چې د افغان – انګلیس په دویم جنګ کې په خپل سر شوي وو، هڅول چې د افغانستان حکومت ته غاړه کېږدي. دوی په خپل دغه ماموریت کې د پیسو په ورکولو، کابل ته د قومي جرګو تللو په هڅولو او په عین حال کې د نظامي قوت به ښوولو سره بریالي وو. غټ بری د سپاه سالار غلام حیدر څرخي په برخه و. هغه وروسته له دې چې شینواري، بر مومند او کونړیان د حکومت تر نېغې ادارې لاندې راوستل، په ۱۸۹۱ کې یې خپل پوځ په اسمار کې دېره کړ او له هغه ځایه د باجوړ، دیر او سوات د ایل کولو لپاره هلې ځلې پیل کړې. د برتانوي هند د باندنیو چارو وزیر (ماتر ډیورنډ) لا تر هغه د مخه د ۱۸۹۱ کال په جون کې څرګنده کړې وه چې " موږ په ټول سرحد کې د (ایران) له تورو غرو نه تر وزیرستان پورې بد خبرونه تر لاسه کوو، امیر کُرمه تهدید کړې او اپریدیان په لړزېدونکي حال کې دي".

وایسرای لینزډون لا په دې فکر و چې امیر غواړي پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپایي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وې، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې یې ولیکل چې تر څو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي. دا په داسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنګ کې سخت ضرورت و. په واقعیت کې وایسرای لینزډاون په امیر عبدالرحمن باندې د دغسې فشار اچولو په فکر شو چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېرعلي باندې راوړی او هغه بیا د افغان – انګلیس د دویم جنګ یو علت شو؛ خو دغه ځل لندن د وایسرای

د خپل سري عمل په مخ کې خنډ شو. سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۸۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ورته څرگنده کړې وه چې " که ما له تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې، دغه هیئت ومنې، زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېرته واخیستل شي؛ خو که ته دغه وړاندیز ومنې یا ونه منې بیا به لازمه وي چې فیصله وشي چې کومې سیمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي".

د جنرال رابرټس په مشرۍ د دغسې نظامي هیئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وایسرای غوښتل موضوع د فشار په راوړلو یا حتی د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان – انگلیس په دویم جنگ کې د انگرېزي پوځ لوړ قومندان و چې په امر سره یې یو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د میوند له بري نه وروسته یې په کندهار کې د غازي محمد ایوب پوځ مات کړی و. دی په ربښتیا افغانانو ته منفور و چې په کابل کې د هغه شته والي پارونې کولې؛ نو امیر عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ هیئت هم د منلو نه و؛ نو یې د اگست په درېیمه وایسرای ته ولیکل چې حاضر دی دغه هیئت ومني؛ خو هغه دې د هزاره جات د جنگ له امله وځنډېږي.

لینزډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ. په خپله شورا کې یې په خپلو ملگرو ومنله چې هند باید یوه کرښه وټاکي او څرگنده کړي چې د امیر حکم دې له هغې نه اخوا نه چلیږي او که افغان سرتیري له هغې نه اخوا ولیدل شي، په زور دې بېرته په شا ووهل شی او دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي چې اسمار، چاغه، او وانه دې له افغانستان څخه بېل شي؛ خو پخوا له دې چې دغه اخطار امیر ته د لیک له لارې ورسیږي، په لندن کې د لبرل گوند د محافظه کار گوند پر ځای په واک شو او د هند په چارو کې نوی لبرل وزیر وایسرای لینزډاون ته څرگنده کړه چې له امیر عبدالرحمن سره په احتیاط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغیر پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر

ممکنې کچې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وایسرای وغوښتل چې یو نظامي هیئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته واستوي؛ نو يې په يوه ليک کې د ۱۸۹۳ کال په جنوري کې امير ته څرګنده کړه چې داسې یو نظامي هیئت به د مارچ په میاشت کې کابل ته در ورسیږي او که په دې اړه د هغه (امير) مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه رسېد، کابل ته به د هغه ورتګ ممکنه نه وي. امير ممکن پوهېده چې د جنرال رابرټس ماموريت په پسرلي کې سرته رسيږي؛ نو يې د ځنډولو له تاکتيک نه کار واخيست. امير د پاين (Pyne) په نامه د لندن د ښار د کارګرې طبقې یو انګليس مستخدم لاره چې ورته ښه مخلص و. خپل ځوابي ليک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په لاس واستوه او ورته يې هدايت وکړ چې په سفر کې بېړه ونه کړي. هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد، يانې هغه وخت چې د رابرټس ماموريت ختم شوی و. امير په دغه ليک کې وايسرای ته څرګنده کړې وه چې دغه هيئت په دغه وخت کې د سختو سړو او په خپله د ده د ناروغۍ له امله منلی نه شي؛ او سربېره پر دې، په دغه وخت کې څنګه چې لارې په واورو سره بندې وي، قومي مشران کابل ته رسېدلی نه شي او د هغو په نشتوالي کې به د هيئت راتګ بې ګټې وي. پاين چې د امير اعتمادي شخص و، په کلکته کې د باندنيو چارو وزير مارتمر ډيورنډ له هغه سره په کتنه کې د امير په اړه د خپل حکومت روغ نيتي وښوده. پاين هم په مقابل کې د امير روغ نيتي وښوده. په عين حال کې ډيورنډ به سرحدي سيمو کې د افغانستان د پرمختګ په اړه شکايت وکړ. پاين هم په همدغو سيمو کې د برتانوي هند د وړاندې تګ په اړه د امير شکايتونه هغه ته واورول. په ټوليز ډول په داسې لفظي مبادلې سره د دواړو خواوو ترمنځ يو ډول روغ نيتی راغی. عجيبه ده چې د لندن ښار د ختيځې برخې يانې د کارګرې طبقې اوسېدونکيو ته هلته په عادي ډول مجال نه وي چې د خپل ملک د لوړو طبقو په تېره له لوړو حکومتي کسانو سره مجلس وکړي؛ خو پاين په کلکته کې د امير د يو ډول استازي په توګه له خپلو دغسې وطنوالو سره خبرې وکړې او د هغو او د اميرعبدالرحمن ترمنځ بې اعتمادي يې په روغ نيتي بدله کړه. د هغه لپاره په رښتيا چې دا يو غټ بری و.[۴۲]

په دغه وخت کې چې کابل ته د انگلیس هیئت تللو خبرې کېدلې یانې د نهمې لسیزې په پیل کې د روس پوځي واحدونه د افغانستان په شمال – ختیځ کې په بدخشان کې را دمخه شول. په داسې حال کې چې ټول بدخشان په جنوب کې د بروغیل له کوتل نه په شمال کې تراق سو یا مرغاب سین پورې د افغانستان تر لاس لاندې سیمه وه او امیر حتی لوی پامیر ته نږدې په سرمه تاش یا سومه تاش نوي ځای کې نظامي پوسته هم ځای پر ځای کړې وه. لکه چې د مخه ویل شوي، د بدخشان د روښان او شغنان له سیمو نه د پنجه سیند گوټی تېرېده چې سرچینه یې د پامیر سرقول وه. د پنجه سیند گوټی د امو سیند نه و. د امو سیند له هغه ځای نه شروع کېده چې له جنوب نه د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره گډېده؛ خو روسانو ته بدخشان تر پنجه پورې سیمه وه او دوی د روښان او شغنان هغه برخې چې د پنجه په شمال کې تر مرغاب سین پورې پرتې وې، د بدخشان سیمې نه گڼلې. په دې حساب دغه برخې روسانو ته د ۱۸۷۳ کال له پوهاوي نه د باندې وې او په هغو باندې یې د افغان حاکمیت د دغه پوهاوي پر خلاف شمېره چې افغانستان یې باید پرېږدي، روسانو د دې پروا هم نه کوله چې لس کاله کېدل چې د بدخشان دغه برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومنداني په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوسته نابره ودانگل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکاي (Yannisky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله؛ خو افغانانو هغه په شا ووهله. لکه د مخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوي د دفاع وزیر د زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیرعبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته گرانه وه چې په دغه لرې سیمه کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې

ورنه غوښتي و چې په پامير کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه چې "موږ په دې فکر یو چې اوس د دې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترېنه وغوښتل چې یو برتانوي افسر په کابل کې ومني چې په هغو خبرو اترو یې خبر کړي چې په دې اړه له روسیې سره شوې دي. هغه دا هم وویل چې برتانیه په هیڅ وجهه حاضره نه ده چې د دغو سیمو په ساتنه کې له امیر سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پر خلاف وي. هغه دا هم وویل چې روسان حاضر دي نه، یوازې درواز امیر ته پرېږدي چې د پنجې په کیڼه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحیه ده؛ بلکې د واخان هغه تړانګه چې تر چین پورې غزېدلې ده، هم ورپرېږدي او که امیر شغنان او روښان په ارامۍ ترک کړل، برتانیه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امیر ته پرېږدي، د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې یې تال شوي مالونه ازاد کړي.(۴۳)

څرګنده ده چې برتانیې نه غوښتل له پنجه سین ګوتې نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسیې سره سخته ونیسي. پر هغه سربېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانګړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ تر منځ یو حایل ولري، د دې لپاره چې د دواړو امپراتوریو تر منځ د احتمالي ټکر مخنیوی شوی وي.

بیا نو د هند وایسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امیر نه په لیک کې په ټینګه وغوښتل چې یو برتانوی افسر په کابل کې ومني چې د روسانو له ادعاګانو نه یې خبر کړي او په اړه یې د هغه فکرونه معلوم کړي. په عین حال کې یې ډاډه کړ چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملګري نه؛ بلکې بس دري یا څلور تنه افسران ملګري وي. امیر وایسرای دغه وړاندیز په اسانۍ ومانه او ترېنه یې دا هم وغوښتل چې دغه افسر دې یو نومیالی شخص لکه ګلدستن، د برتانیې پخوانی صدراعظم وي؛ خو وایسرای د دغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنیو چارو وزیر سرمارتمر ډیورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ چې فارسي یې ښه ویلی شوه، امیر هغه هم ومانه.

بیا نو ډیورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپتمبر په مېنځ کې له پېښوره د کابل په لور روان شو. د هیئت دوم کس کرنیل ایلیس (E. R. Ellis) و. په لنډي کوتل کې سپاه سالار غلام حیدر څرخي هیئت ته ښه راغلی ووایه او هغه یې په پوره قدر سره د اکتوبر په دویمه کابل ته ورسوه او د چهل ستون په ماڼۍ کې یې ځای پر ځای کړ چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هیئت درې ورځې وروسته له امیر سره په دربار کې ولیدل؛ خو دا یوازې تشریفاتي لیدنه وه. د شپږو اونیو په موده کې چې هیئت په کابل کې و، د دواړو خواوو ترمېنځ یو وخت بل وخت خبرې وشوې. ترڅو د نومبر په دولسمه د دوی ترمېنځ دوه توافق لیکونه اعلام شول چې یې د افغانستان شمال – ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ – سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکی بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي چې امیر "... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختیځ کې د ویکټوریا له ډنډ یا سرقول نه له امو سره د کوکچې تر یو ځای کېدلو پورې] نیول شوې دي، خوشې کړي. په دغې څرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د امو په سهیل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي."

په دغې موافقې سره د پنجه سیند ګوټی د افغانستان او بخارا ترمېنځ پوله شوه؛ خو هغه هیڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه وه، هیڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې د مخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اق سو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو؛ خو د واخان په سر چې د همدغه توافق لیک په یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکټوریا د ډنډ یا سرقول په سیمه کې تر لوی پامیر پورې یوه اوږده تړانګه ده چې په سر کې یې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لړه برخه کې د واخي په نامه اسماعیلیان اوسېدل. په داسې حال کې چې پامیرونه کله د فرغانې او کله

د چین تابع وو، واخان د ځایي میرانو له خوا اداره کېده چې هغوی یا د بدخشان یا قطغن تابع وو. واخان د پامیر تر څنګه یوه ډېره سړه او کم حاصله اوږده تړانګه ده؛ خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوریو ترمنځ د لومړي ځل لپاره بین المللي اهمیت پیدا کړ. د ۱۸۷۳ کال پوهاوي له مخې واخان د روسیې لخوا د بدخشان برخه منل شوې وه؛ خو امیر عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل چې هغه د افغانستان یوه برخه وي. په دغه دلیل چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع ګرانه وي. امیر په دې هم ډاډه نه و چې برتانیه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روښان او شغنان او تر هغه د مخه د پنجده په دفاع کې یې د افغانستان په اړه ژمنه تر سره کړې نه وه چې که په افغانستان باندې تېری وشي او که دغه تېری د افغانستان له خوا پارېدلی نه وي، دوی به د تېري دفع کوي. له بلې خوا روسیه د دې مخالفه وه چې واخان له افغانستان نه غیر د بل هېواد تر لاس لاندې وي. روسانو هم د برتانویانو په شان غوښتل چې واخان د دوی د امپراتوریو ترمنځ حایل وي. په دغه حال کې د ډیورنډ غټه وظیفه دا شوه چې امیر وهڅوي چې واخان په کوم ډول د افغانستان برخه وګرځوي؛ خو امیر نه هڅول کېده. حتی په هغه حال کې هم چې ډیورنډ ورته کړه چې واخان دې په نامه د افغان وکیل (استازي) تر لاس لاندې وي؛ خو په واقعیت کې به په ګګت کې د برتانوي افسر لخوا اداره کیږي. په پای کې امیر چې افغانستان ته د روسیې له خطر نه په اندېښنه کې و او د برتانیې ملاتړ یې ضروري ګاڼه، موافقه وکړه چې واخان به د افغانستان تر حاکمیت لاندې وي؛ خو بې له دې چې نظامي پوځ پکې دېره کړي. هغه و لکه چې د مخه ویل شوي امیر د پنجه سیند ګوټی چې واخان یې په کینه خوا کې پروت دی، د بین المللي پولې په توګه ومانه.

دوه کاله وروسته (۱۸۹۵) د روس- انګلیس یو ګډ کمیسیون د افغانستان د غیر رسمي استازي په ګډون د روسیې، افغانستان، چین او برتانوي هند ترمنځ پوله په ساحه کې په نښه کړه. چین په دغو خبرو کې ګډون نه لاره؛ خو اعتراض یې هم ونه کړ. که څه هم د افغانستان سره یې د سل میله په اندازه ګډه پوله لرله. په دې ډول د واخان دهلیز او افغان پامیر د وخت د درېیو

لویو امپرتوریو ترمېنځ د بېطرفې سیمې یا حایلې سیمې په داسې ځای کې ومنل شو چې د نړۍ بام ورته ویل کېده.

بل توافق لیک د ډیورنډ توافق لیک یا په ۱۸۹۳ کې د کابل کانونشن، په نامه د افغانستان د ختیځ - سهیلي پولې په اړه و چې بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میله اوږده وه. د دغې پولې اهمیت په دې کې و چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه؛ او دغسې قومونه یې اغېزمن کول چې د اصلي افغانستان جوړونکي و، نو د دوی په منځ کې د بېلتون د پولې ټاکل ناشونی یا بیخي ګران کار و؛ خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د "عملي سرحد" د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینګار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په نېغ او د روسانو په غېر مستقیم فشار له مجبوریت نه له هغه سره جوړه وکړه؛ خو په خپله ځایي خلکو هغه سم له لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه.

د دغه په نامه توافق لیک ټول متن د دغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثارو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړې دي.(۴۴) دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم چې له دغه اثر سره ارتباط لري.

د دغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمه ماده کې ویل شوي دي چې"د هند حکومت به هیڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي".

له دغې لیکې یا کرښې نه مطلب د واخان له بروغیل نه د ایران تر تورو غرو (کوهای ملک سیاه) لیکه ده چې باید په نښه شي. په درېیمه ماده کې ویل شوي دي، چې" د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي چې والا حضرت امیر دې اسمار او له هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوایي درې په ګډون مداخله نه کوی. هم داسې د برتانیې

حکومت موافقه کوي چې د برمل سیمه والا حضرت ته پرېږدي... او والا حضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. داسې هم والا حضرت په چاغه باندې له خپلې ادعا نه تېرېږي."

د دغه توافق لیک په اړه چې اول څه ویل کېږي دا دي چې هغه توافق لیک (Agreement) یا کانونشن (Convention) دی، نه تړون (Tready). تړون او توافق لیک عین مفهومونه، نه دي. تړون د دوو هېوادونو ترمنځ ژمنه وي چې هغه باید د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر شي، په داسې حال کې چې توافق لیک د یوې مسئلې په اړه د دواړو خواوو ترمنځ جوړه یا موافقه ده. کانونشن د اجتماعي دود له مخې د استازو یا لویانو غونډې ته ویل کېږي چې مفهوم یې تر موافقې نه هم سست وي. له همدې امله به وي چې دغه توافق لیک په اصلي لیکنو کې یوازې په دغو نومونو یاد شوی، نه د تړون په نامه. له دې نه ښکاري چې دغه توافق لیک برتانویانو ته یوازې د دوی په اصطلاح "عملي سرحد" په ارتباط مهم و چې په هغه سره د افغانستان او برتانوي هند ترمنځ د نفوذ سیمې په نښه کړي او یو د بل په نفوذي سیمه کې مداخله ونه کړي. د دې مانا دا نه وه چې د برتانوي هند نفوذي سیمه د هند یوه برخه شوه. برتانویانو تر پایه پورې په خپله نفوذي سیمه کې خپل اداري طرز تطبیق نه کړ او له هغې نه یې د افغانستان د عنعنوي حاکمیت لاس لنډ کړ، د دې لپاره چې په هغې باندې د خپل "علمي سرحد" په تقاضا سیاسي نفوذ ولري، نو له دغه توافق لیک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سیمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سیمو په شان یې اداره کړي. لارډ ایلگین چې د لارډ لینزډاون نه وروسته د هند وایسرای شو د دغه توافق لیک اصلي مطلب یې لندن ته په دې ډول بیان کړ: "د ډیورنډ توافق لیک هغسې توافق لیک و چې د برتانوي حکومت او د امیر د نفوذ سیمې تعریف کړي. مقصد دا و چې له امیر نه د موجودې وضعې (Status quo) قبولي تر لاسه شي او وساتله شي.[۴۵] بیا نو له امیر نه وغوښتل شول چې

د دغه توافق لیک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله نه کوي؛ خو له دغې مداخلې

نه مطلب نظامي مداخله وه. په نورو ساحو کې د کابل او د دغو سیمو د قومونو ترمنځ اړیکې د پخوا په شان جاري وې، په دې ډول چې د دغو قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم باندني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به یې له امیر سره د خپل واکمن په صفت لیدل او خپل بیعت به یې نوی کاوه.

امیر عبدالرحمن د وزیرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه ده کړې. په توافق لیک کې یې په دې اړه دومره ویلي چې "... د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي." دا چې د ده دغه ادعا څه وه، واضحه نه ده؛ خو دا واضحه ده چې د "د وزیرو ملک" د ده شخصي ملکیت نه و چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. دی که څه هم د ټول افغانستان امیر و، د دې صلاحیت یې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزیرو د ملک په شان لرې پرته وي، چا ته ورکړي او که برتانویان په دې فکر وو چې د وزیرو ملک د افغانستان برخه نه ده، بیا نو څه ضرورت و چې امیر مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. په اصل کې دغسې صلاحیت یوازې د ملت په استازیتوب د مشرانو کار و، نه د امیر.

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده چې ایا امیر به د توافق لیک متن چې په انګریزي ژبه کې خپور شوی، لاسلیک کړی وي؟

له شته شواهدو نه ښکاري چې لاسلیک کړی به یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شوي دي، نه د هغو لاسلیکونه. ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه، هغه پرې یو څه ولیکل، بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن چې ډیورنډ ورته واوراوه او بیا یې وروسپاره، امیر لاسلیک نه کړ. که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و؛ نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي، انګرېزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی؛ ځکه چې هغه په انګرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي، امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و، په داسې حال کې

چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای؛ نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي چې د کرښې د په نښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی، یانې منلی وای له هغه سره به یې مخالفت نه وای کړی، ځکه چې په هغه حال کې به یې خپل قول نقض کړی او د هند حکومت به پرې اعتراض کړی وای؛ نو کله چې دغه کرښه د توافق لیک او د هغه د نقشې له مخې د افغان – انګلیس د ګډو پلاوو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله، افغان استازو اعتراضونه وکړل چې ځینې یې د مقابل لوري له خوا ومنل شول. تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هکله و چې په توافق لیک کې د هند په نفوذي ساحه کې نیول شوې؛ خو د کرښې د نښه کېدلو په وخت (۱۸۹٦) کې امیر هغه ونه مانه او وایسرای ایلګین ته یې په ټینګه ښکاره کړه چې د "کافرستان" اخري کور هم د افغانستان دی. د "کافرستان" باشګل هغه دره ده چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنۍ اسیا ته یوه ستراتیژیکي مهمه لار وه چې د "عملي سرحد" په تجویز کې یې برتانوي هند ته خاص اهمیت لاره. پر دې سربېره د هند حکومت ادعا کوله چې باشګل دره د چترال د مهتر (واکمن) تر لاس لاندې وه چې برتانوي هند په ۱۸۹۵ کال کې پرې مسلط شوی و.

د دغو ټولو خبرو سره سره وایسرای ایلګین په پای کې د باشګل درې په هکله د امیر ادعا ومنله او په لندن کې یې د هند چارو وزیر هملتن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه چې د هند په نفوذي ساحه کې د هغې نیول د تاسف وړ یوه تېروتنه وه.(٤٦)

بله مهمه موضوع چې د توافق لیک اعتبار زیانمن کوي د مومندو موضوع ده. مومند په دغه توافق لیک کې یاد شوي نه دي؛ خو برتانویانو هغه ته د باجوړ په ارتباط کتل چې امیر د هغه په اړه د نه مداخلې ژمنه کړې وه؛ خو ددې مانا دا نه کیږي چې امیر د مومندو په اړه هم د نه مداخلې ژمنه کړې ده او یا یې هغه د برتانوي هند په نفوذي سیمه کې ښوولې وي. مومند او باجوړ دوه سره بېلې سیمې دي چې بېل قومونه پکې اباد دي. له همدې امله و چې امیر

د ډیورنډ کرښې دې په نښه کېدلو په وخت کې هغوی ته ښکاره کړه چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده. مومند له کامې نه تر پېښور پورې ملک کې اباد قوم دی. د پېښور ښار هم پخوا د مومندو ښار و. د مومندو بره برخه، په بر مومند او لره برخه په لر یا کوز مومند یادیږي. د هند وایسرای غوښتل چې کوز مومند د دوی په نفوذي ساحه کې وي؛ خو امیر د مومندو وېش نه مانه. وایسرای بیا وغوښتل چې مومند په یوه اړخیز ډول ووېشي؛ خو د امیر د ټینګ مخالفت له امله یې په پای کې د خپلې شورا په مشوره له دغه کار نه ډډه وکړه. په دغه فکر کې چې دغه وېش دې د امیر له مړینې نه وروسته وشي. د مؤلف سرپرسي سایکس په وینا د مومند پوله تر ۱۹۲٦ پورې هېڅ په نښه شوې نه وه.

عجبه ده چې ډاکټر عظمت حیات خان د ډیورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند تر منځ د وایسرای ایلګین د نظر له مخې ښیي.(۴۷) د دغه اثر له محتویاتو نه ښکاري چې هغه به د پاکستان د رسمي مقامونو په هدایت او مرسته لیکل شوی وي.

په هر حال د ډیورنډ توافق لیک موجود متن د اعتبار وړ کېدلی نه شي. هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي چې د امیر عبدالرحمن او مارتمر ډیورنډ لاسلیکونه ولري. دا چې ډیورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امیر منشي سلطان احمد د امیر عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې چې د تاج التواریخ په نامه فارسي شوی دی، ویلي چې امیر دغه توافق لیک لاسلیک کړی دی، صحیح نه دی. ډیورنډ په خپل یوه خصوصي لیک کې خپله رسمي دغه وینا رد کړې ده او د سلطان محمد اثر دویم ټوک جعلي دی. سلطان محمد څه وخت چې خپل ناچاپ شوی اثر په لندن کې له خپرېدونکي سره پرې ایښی و، د انګلیستان رسمي مقامونو د هغه په دویم ټوک کې چې د سیمې او بین المللي موضوعاتو په اړه دی، ګوتې وهلې او خپل نظرونه یې پکې ځای کړي دي. دغه جعلتوب ما په خپل یوه اثر کې په مستند ډول شرح کړی دی.(۴۸)

د ۱۸۹۴ کال په پیل کې د برتانوي هند او افغانستان په موافقه د همدغه توافق لیک له مخې د دواړو خواوو د نفوذي سیمو ترمنځ د کرښې یا پولې د په نښه کولو په مقصد دریو کمیسیونونو په کار پیل وکړ. لومړی کمیسیون له خیبر نه، دویم کمیسیون له کُرمې نه او درېیم کمیسیون له بلوچستان ایجنسۍ له سیمې نه، څلورم کمیسیون وروسته جوړ شو او په کار یې پیل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د برتانوي هند مامورانو د توافق لیک له نقشې نه کار اخیسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امیر ورته ورکړې وې؛ خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پایلې لانجې او د کار ځنډېدل و چې درې کاله وخت یې ونیوه. په داسې حال کې چې اول فکر کېده چې هغه به د څلورو میاشتو کار وي. ډېر مهم د خیبر کمیسیون و چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه باندې درې میاشتې وځنډېده او بیا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کمیسیون افغان غړي، سپاه سالار غلام حیدر څرخي او برتانوي افسر اودني (Udny) له خوا سره ونیول شو. سپاه سالار خپل سیال اودني ته څرگنده کړه چې له امیر نه یې سمه نقشه تر لاسه کړې ده؛ خو دغه کمیسیون د باشگل درې او داسې هم د مومندو په اړه د برتانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد. لکه چې د مخه ویل شوي، وایسرای له باشگل درې نه پوره تېر شو او د مومندو په وېشلو کې هم پاتې راغی؛ ځکه چې امیر تر پایه پورې ټینگ و چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده او له همدې امله و چې وایسرای ایلگین بیا وغوښتل چې دغه کرښه له مومندو نه په یو اړخیز ډول تېره کړي؛ خو د خپل لوی درستیز او دخپلې شورا د غړیو د مخالفت په وجه چې امیر ممکن بیا ټول پروگرام لغوه کړي، له دغه کار نه لاس واخیست. هغه امیر ته اخطار ورکړی و چې که د میټایي (Mitai) پوسته لغوه نه کړي او له پارونو نه لاس وانخلي، په افغانستان باندې په مواجب ودرول شي او له هند نه به د وسلو ازاد انتقال نه مخنیوی وشي. هغه و چې د امیر په هدایت د میټایي نظامي پوسته د ۱۸۹۷ کال د اپرېل په ۲۴مه له افغان سرتېرو نه خالي شوه. پر دې سربېره برتانوي هند د خپل مامور مرک (Merk) له لارې د کوز مومند یو څو خېلونه

د پېسو له لارې تر خپل نفوذ لاندې راوستي وو چې وروسته د "ډاډوړ خېلونه" په نامه ياد شول. سره له دې هم دغو خېلونو ته د افغانستان له خوا د لالپورې د خان له لارې چې د ټولو مومندو عنعنوي خان و، مواجب ورکول کېدل. امير تر اخره د مومندو په اړه د ميټايي پوستې له خوشي کولو نه غير برتانوي هند ته کوم امتياز ونه مانه.(۴۹) په خيبر کې يوه وړه برخه بې نښې پاتې شوه او نور ټول له سپين غره نه تر چترال پورې په نښه شول.

د بلوچستان کميسيون چې وظيفه يې د ايران تر سرحد يانې د ملک سياه غرونو پورې د کرښې ايستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکو ستونزو سره مخ شو، که څه هم د دغې اته سوه ميله کرښې اوږده برخه له وچې بېديا، شګلنو سيمو او سپېرو غونډيو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کميسيون به خپله دنده په څلورو مياشتو کې سرته ورسوي؛ خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونيول. لومړی دا چې انګليس کمشنر کفتا مک مه هون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپرېل په پنځمه او سيال يې سردار ګل محمد يوه مياشت وروسته له هغه د مۍ د مياشتې په اخر کې ډومنډې (Domandi) ته ورسېد. عجبه داده چې د دوی ترمېنځ خبرې د خليفه نورمحمد له لارې پيل شوې. ويل کېده چې امير خپل استازي سردار ګل محمد ته ويلي وو چې له خپل انګليس سيال سره په نېغه ونه ګوري. پر دې سربېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې. د معمول په شان له انګليس استازي سره د توافق ليک نقشه او له سردار سره د امير په لاس جوړه شوې نقشه وه. د ميک مه هون ټول هغه کوښښونه شنډ شول چې غوښتل يې له سردار ګل محمد سره په خپله خبرې وکړي يا دغه سردار هغه کرښه ومني چې د توافق ليک په نقشه کې په نښه شوې وه. په پای کې هغه خپل وايسرای له دې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امير نه د يوه ليک له لارې وغوښتل چې خپل استازی پوه کړي چې کرښه د توافق ليک د نقشې له مخې په نښه کړي. هغه و چې بيا دوی دواړه د اګست په اتلسمه د درې کړيو په موده کې وليدل او خبرې وکړې؛ خو بيا هم موافقې ته ونه رسېدل او ميک مه هون خپل حکومت ته وليکل چې زموږ د خبرو نتيجه په څرګند ډول ښيي چې تر څو امير سردار ته سمه نقشه او نوي هدايتونه ور نه کړي، زما لپاره به بې ګټې وي چې له

سردار گل محمد سره د پولې په اړه بيا وګورم. حقيقت دادی چې د توافق ليک نقشه چې ۱۸۹۳ کې په بېړه کښل شوې وه، تېروتنې يې لرلې. له بلې خوا امير عبدالرحمن د افغانستان له ختيځو سيمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نيا او دوه مېرمنې د همدغو سيمو له قومونو څخه وې. وايسرای بيا امير ته وليکل چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امير) خپلو استازو ته سمې نقشې نه دي ورکړې. بيا يې ورته خبرداری ورکړ چې که هغوی ته يې سمې نقشې ورنکړې، نو د دغه کار پايلې به ناوړه وي. هغه و چې امير بيا خپل د بلوچستان د کميسيون استازي ته د توافق ليک د نقشې نقل ور واستوه او په نتيجه کې د دغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ؛ خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. برتانوي هند د دې لپاره چې د کميسيون کار پر مخ ولاړ شي، د (په هه کوتل) (Phah kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق ليک کې د هند په نفوذي سيمه کې ښوول شوی و.

په دغه نوې فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبروري تر شپاړسمې پورې له ډومنډې (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد؛ خو له چمن نه د ايران تر سرحد پورې د کرښې د نښه کولو په کار کې ځنډ پېښ شو. يو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته ښايسته ځنډ وروسته ورسېد. پر هغه سربېره د خواجه عمران او چمن ترمېنځ کرښې پر سر د دواړو ترمېنځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پيل کړ؛ خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، ميک مه هون هغه رد کړه. په دې دليل چې د هغه په قول دا د پښين علاقه ده او پښين او سبي خو د ګندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق ليک کې د هند په نفوذي سيمه کې نيول شوی و. لانجه په پای کې بيا وايسرای او امير ته ورسېده او وايسرای د دې لپاره چې له چمن نه د ايران تر سرحد پورې د ليکې د په نښه کولو کار په مخ ولاړ شي، افغانستان ته د ايلتاز کاريز (lltaz karez) پرېښود. څنګه چې ميک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انګليس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنوری کې سره ټول شول او له افغانانو سره يې په ګډه د ليکې

د په نښه کولو کار له سره ونيوه او دغه کار بيا، بې له کوم خنډه نه پر مخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې ليکې وروستۍ پايه د ملک سياه غره له پاسه ودرول شوه.(۵۰)

د کرمې کميسيون د مخه له سيکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram لړم؟) پورې د کرښې د په نښه کولو کار سرته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شريندل خان په ګډه کوښښ لږ و ډېر د ډيورنډ د توافق ليک له مخې ايستل شوې او په نښه شوې وه چې زياتره يې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې يې طبيعي ځانګړتياوې او اوبه په نظر کې نيول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سرته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزيرستان کميسيون د ۱۸۹۵ کال په جنورۍ کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کميسيون يوازې له انګليس افسرانو څخه جوړ و. د هند د وايسرای په وينا امير هغه ته ښکار کړې وه چې دغه کار دې، دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري. د عظمت خان په وينا دغه کميسيون د وزيرو ملت ته د درې زره سرتېرو په زور ننوت او د ګومل له سين نه لس ميله پورته په وانه کې يې په يوه کامپ کې واړول. تردې د مخه، په وانه کې له وسله وال پاڅون سره مخ شول. په وزيرو کې دغه فکر زر خپور شو چې د انګرېزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي چې ډېر پرې وياړېدل، له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي؛ نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې يې په انګرېزانو بريد وکړ او يو شمېر يې د دوو افسرانو په ګډون ټپي کړل؛ خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قومندانۍ پاڅون وځاپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار له ډومنډې نه پيل شو او د درې پوځي واحدونو په ملګرتوب له خوجه حضر نه د برمل او شوال له درې نه په سختو حالاتو کې په دغه کار موفق شو. له ډومنډې نه تر لارام پورې د کرښې د ټاکلو نقشې او يادښتونه امير ته د هغه د منلو لپاره واستول شول؛ خو هغه پرې اعتراض وکړ او ويې غوښتل چې يو شمېر ځايونه د يو څو کوتلونو په ګډون بايد د افغانستان وي؛ خو د هغه دغه غوښتنه

ونه منل شوه او ورته څرګنده شوه چې کومه کرښه چې ښاغلي کنګ او ښاغلي اندرسن ټاکلې، اخري ده او بدليدلی نه شي.(۵۱)

په دغه ډول د بدخشان له بروغيل کوتل نه د ايران د ملک سياه غرو پورې د يوه نيم زرميل په اوږدو کې د برتانوي هند "عملي سرحد" په تقاضا داسې کرښه په نښه شوه چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کرښه وروسته د ډيورنډ کرښې په نامه ياده شوه؛ خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو ترمېنځ د پولې مانه نه شي لرلی. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي، وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلی نه شي. دوی په خپلو کې دغسې ټينګ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکې لري چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوی د تګ راتګ مخه نه شي نيولی، نو دوی د پخوا په شان په خپلو کې په تګ راتګ کې آزاد وو. په واقعيت کې دغه په نامه پولې دوی ته هيڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. دا سمه ده چې يو ځای بل ځای غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شګلنې دښتې په لار کې پرتې وې؛ خو له دغې ډېرې اوږدې کرښې نه د اوښتلو او را اوښتلو لارې دغومره ډېرې وې چې د دغو قومونو د خلکو لپاره هيڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و چې د خپلې طلايي مستعمرې يانې هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په دغسې سيمې کې يو غير طبيعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سياسي لاس يې له خپلو سيمو نه لنډ کړ؛ نو دا په واقعيت کې د حکومتونو ترمېنځ د کاغذ پر سر رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته؛ او چې د کرښې د ختيځې سيمې ولسونه پوه شول چې ملکونه يې د برتانيې په نفوذي سيمه کې نيول شوي او خپلواکۍ ته يې د مسلمانانو، برتانويانو او هندوانو له خوا خطر پېښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې يې د دغې کرښې پر خلاف په يوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شعيه توريو نه پرته حتی د کوز مومندو د "د ډاډ وړ ځانګو" په ګډون (د مومندو له ترک زي

ځانګې نه پرته) ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې وړاندې لاړل؛ خو انګرېزانو د هغو د غلي کولو لپاره لږ و ډېر اویا زره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه داده چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه.[۵۲] له همدې امله به هم و چې انګرېزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري چې دا یو بېل بحث دی او ما د دغې موضوع او د ډیورنډ توافق لیک اړوندې موضوع ګانې په خپلو یاد شویو اثارو کې تر اوږده بحث لاندې نیولې دي.

دلته به دومره وویل شي چې د ډیورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان په دغه کار سره د افغانستان د ټولو حدودو ټاکنه پای ته ورسېده او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښایي یو ځل بیا وویل شي چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدو حرکت چې د امیرشېرعلي په وخت کې کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امیر شېرعلي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان ترمنځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیسان د ایران او افغانستان ترمېنځ ووېشل شو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې دپنجده په کشاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال – ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شو. په همدې دوره کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورنډ کرښه وه چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هیڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو؛ خو له بلې خوا په همدغو پولو ټاکنو سره و چې افغانستان د دوه اروپایي قوي امپراتوریو ترمېنځ د یوه هېواد په توګه پر ځای پاتې شو.

په واقعيت کې دا د برتانيې نېغ فشار او زور او په شمال – ختيځ کې د تزاري روسيې خطر و چې امير عبدالرحمن يې د ډيورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هېڅ فکر نه کېده چې دی به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده د مخه پر دې پيل کړی و چې د افغانستان له لاسه تللې سيمې بېرته تر لاسه کړي او له افغانستان نه لږ تر لږه د امير دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې يوازې ده د برتانوي نفوذ سيمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زياتې اندازې شخصي او فاميلي وو. د ده مور، نيا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو ښځه وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسين پورې ملکونه د افغانستان ګڼل. پر دې سربېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه چې دی چې خپلو خلکو ته يو زورواک واکمن او "اوسپنيز امير" و، د ډيورنډ کرښې په موضوع کې يو بېچاره امير شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نيولو سره د امير عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل ويښ ژوند د دولتي نظام تنظيمولو او پياوړي کولو او د هېواد د خوندي ساتلو لپاره وقف کړی و چې نتيجه يې دغه اوسنی افغانستان دی. په دې حساب دی د اوسني نوي افغانستان مؤسس کيږي، په داسې حال کې چې ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

پای

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدي سیمې په اړه ځینې مسئلې پیدا شوې دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکي کې د دغو متحدو حکومتونو ترمنځ د دغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي. په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

۱. د والا حضرت د ختیځې او سهیلي سرحد توابع دې له واخان نه د بارس تر پولې پورې هغه لیکه تعقیب کړي چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

۲. د هندوستان حکومت به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي او والا حضرت امیر به هیڅکله په هغو سیمو کې چې له لیکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

۳. د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي چې والا حضرت امیر دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشگل یا ارنوایي درې په گډون مداخله نه کوي. همداسې د برتانیې حکومت موافقه کوي چې د برمل سیمه والا حضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغه مفصله نقشه کې ښوول شوې چې والا حضرت ته د مخه سپارل شوې ده او والا حضرت د پاټې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والا حضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

٤. د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او برتانوي کمشنرانو لخوا له دې وروسته په تفصیل سره وکاږله شي او حدبندي به شي، په کوم ځای کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. د دغو کمشنرانو مقصد به دا وي چې د سرحد په ټاکلو کې متقابل پوهاوي ته سره ورسیږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي چې له دغه

توافق ليک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سيمې د گاونډيو کليو د موجودو محلي حقوقو رعايت پوره شي.

۵. د چمن د موضوع په اړه والا حضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېريږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي چې د سرکې تېلريا (Sikai Tilerai) په اوبو کې يې په بيه اخيستي وو. د سرحد سيمې له دغه ټکي نه به ليکه په لاندې ډول وکاږله شي:

دغه ليکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غرو له سر نه چې د برتانيې په سيمه کې به پاتې کيږي، په هغه لور کښله کيږي چې مرغه چمن او شاروبو چينه به افغانستان ته پاتې کيږي او د نوي چمن چونۍ او د افغان پوسته چې د لښکر ډنډ په نامه ياديږي، تر نيمايي پورې رسيږي او په داسې حال کې چې {ليکه} به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بيا يو ځای کيږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانيې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لويديځ کې د شوراوک سړک به افغانستان ته پريږدي. د برتانيې حکومت به د دغه سړک تر نيم ميلي پورې په هيڅ ډول مداخله نه کوي.

۶. د دغه توافق ليک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والا حضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات چې د سرحدي سيمې په اړه د دوی ترمنځ پيدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فيصلې په ډول گڼل کيږي او دواړه د هندوستان حکومت او والا حضرت په ذمه اخلي چې د جزئياتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کيږي چې د سرحدي ليکې د حدبندۍ لپاره ټاکل کيږي، د دوستۍ په روحيې سره به فيصله کيږي. د دې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو ترمنځ د شکونو او ناسم پوهاوي سببونه له منځه ولاړ شي.

۷. د هندوستان حکومت چې د والا حضرت له روغ نيتۍ نه د برتانيې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پياوړی او خپلواک ووينې، د والا حضرت له خوا د جنگي لوازمو په رانيولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پر هغه سربېره د دې لپاره چې د والا حضرت د هغې

دوستۍ روحیې ښه وساتله شي چې په دغو مذاکراتو کې یې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو روپیو کې شپږ لکه روپۍ زیاتوالی راوستل شي چې والا حضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ورکول کیږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندنیو چارو وزیر

امیر عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امیر

کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

یادښتونه

لومړی څپرکی

پښتون

۱. ډېوډ کرستین، دغه ګړندی تلونکې نړی، د بشریت لنډ تاریخ، بارک شر خپرونکې ډله، مساچوست، امریکا، ۲۰۰۸، پیلامه، لیکونکی د کلفورنیا د سان دیګو پوهنتون استاد دی.

۲. ج.پ. مالوري، د هندو اروپایانو په پلټنه کې، تمیز او هډسن، ۱۹۸۹، ۲٦٦ - ۲۷۰. ګورډن چایلډ، آریایان، بارنز او نوبل، نیویارک، ۱۹۹۳.

۳. احمد علي کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ،لومړی جلد، پښتو کوونکي یو شمېر لیکوال، د افغانستان د تاریخ ټولنه، ۱۳۳۴- ۱۹۵۵، کابل، ۴۴.

٤. چایلډ، آریایان، ۲۰۴.

۵. جېني ډي وس - کمبال، جنګیالی ښځې، ټایم ورانر کمپنی، نیویارک، ۲۲۰۲، Xiii.

٦. ویلیم مک ګورن، د منځنی اسیا لرغونې امپراتوري ګانې، شمالي کارولانیا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷.

۷. ر. ګرشمن، ایران، له لرغونې زمانې نه تر اسلامي فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹٦۱، ٦۱.

۸. پورتنی اثر، ۱۱مخ.

۹. پورتنی اثر ۶۳ مخ.
۱۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴-۱۱۵.
۱۱. نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، دریم چاپ، د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴-۲۷.
۱۲. مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ، یاد شوی اثر، ۱۰۴.
۱۳. مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ یاد شوی اثر، ۱۰۹.
۱٤. الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک، ۹۶۸-۲۶.
۱۵. ا.ټ. اولسمټډ، د پارس امپراتوري تاریخ، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۴۸، ٦٦-۳۴.
۱٦. هیرودوت، تاریخ، ژباړونکی د. ګرین، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹-۱۳۰.
۱۷. کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵-۱۳۲.
۱۸. ستېنلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، څلورم چاپ، ۱۹۹۳، اکسفورډ پوهنتون، ۲۴-۲٦. ر.ج.م. رابرټس، د نړۍ تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵-۱۲۸.
۱۹. کهزاد، یادشوی اثر، ۱۰۹.
۲۰. پوتنی اثر، ۱۱۰.
۲۱. هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲.
۲۲. چ. و. بیلو، د افغانستان نژادونه، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸-٦۰.
۲۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲.
۲٤. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲.
۲۵. رچرډ فرای، د منځنۍ اسیا میراث، له لرغونې زمانې نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس وای نر خپرونکی پرنسټن، ۲۰۰۱، ۹۲.
۲٦. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰-۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸-۹٦.
۲۷. هېرودوت، ۴۹۳.
۲۸. د رنجیو-ان معبد، کیوټو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰.

۲۹. بیلو، یاد شوی اثر، ٦١. قاضي عطاءالله، د پښتنو تاریخ، پریس پېښور ،۱۹۴۷، ۱۲.
۳۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲.
۳۱. بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵.
۳۲. میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، مرکز نشراتي میوند، ۱۳۸۷-۱۹۹۹، پشاور، ۷۱.
۳۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴.
۳٤. بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰.
۳۵. غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، ۷۱.
۳٦. غبار، افغانستان و نگاهی به تاریخ آن، مجله کابل، سال اول شماره ۹، ۱۳۱۰-۱۹۳۱، ۸۴. محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷-۱۹۸۷، ۳۷.
۳۷. صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، ترتیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۴۱.
۳۸. فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴.
۳۹. عیني، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱.
٤٠. فرای، منځنی اسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴.
٤١. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ،۱۸٦۳-۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰٦، ۱۱۰.
٤٢. کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸.
٤۳. پورتنی اثر، ۳۵.
٤٤. د قول نقل، کاکړ، پورتنی اثر، ۳۵.
٤۵. جارج مارګن سټرن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷.

٤٦. مجاور احمد، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز پېښور، ۱۹۷۹-۲۰۰۱، ۱۴۴، ۱۲۸، ۱۹۴. له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انگلیستان څخه ماته استولی دی.

٤٧. هېرودوت، ۴۹۳.

٤٨. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

٤٩. چایلد، آریایان، یاد شوی اثر، ۳۹. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

٥٠. سټرابو، جغرافیه، لومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونزر، هارور د پوهنتون خپرونه، کمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱.

٥١. چایلد، آریایان، ۳۸.

٥٢. کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶.

٥٣. رنه گروسې، د هوارو دښتو امپارتوري، د منځنۍ اسیا تاریخ، ژباړونکی وال فورډ. رتگرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹.

٥٤. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اقر، ۳۴.

٥٥. کم بال، یاد شوی اثر، ۹۹. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۲، هېرودوت، ۱۲۶.

٥٦. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۱ کهزاد، د پخواني افغانستان تاریخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸- ۱۶۴.

٥٧. هېرودوت، ۱۲۹- ۱۳۰.

٥٨. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۳، ۸۵.

٥٩. گرشمن، یاد شوی اثر، ۲۰۶- ۲۱۴.

٦٠. کونټس روفوس، د کسندر تاریخ، ژباړونکی: جان یاډلي، د BCAخپرونه، د پنگون په همکارۍ، ۲۰۰، ۱۶۰.

٦١. پیټرگرین، د مقدوني سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، برکلی، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷.

٦٢. روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲.

٦٣. پورتنی اثر، ۱٦۴.
٦٤. روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ١٦٧.
٦٥. پورتنی اثر، ١٦٨- ١٧٠.
٦٦. پورتنی اثر، ۱۷۱.
٦٧. پورتنی اثر، ۱۷۲.
٦٨. پورتنی اثر، ١٧٧- ١٨١.
٦٩. پیټر گرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳٦۲.
۷۰. روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱.
۷۱. آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنگون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲.
۷۲. لیوس کمنگز، لوی سکندر، گرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰.
۷۳. روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳.
٧٤. پیټر گرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳٦٨. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲.
۷۵. پورتنی اثر، ۳۷۱-۳٦٧.
۷٦. تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج (۱۹۰۹-۱۸۴۲) دغه پنډ (په څه کم اووه سوه مخونو کې) له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري. ۵۱۲-۵۱۵.
۷۷. پیټر گرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲.
۷۸. کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۳.
۷۹. ارین، د سکندر یرغلونه، ۲۴۷.
۸۰. بلیني، لوی سکندر، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال گریو، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۳-۱۴۱.
۸۱. پیټرگرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۳.
۸۲. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۸۱.

۸۳. گندا سنگهـ، احمد شاه بابا، طارق خپروني، لاهور، دوهم چاپ، ۱۹۸۱، ۱۱۷.
۸٤. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۳۶۳-۳٦۰.
۸۵. کمنگز، سکندر، یاد شوی اثر، ۴۳۰-۴۱٦.
۸٦. روفوس، د سکندر تاریه، یاد شوی اثر، ۲۴۵.
۸۷. رومیلاده ټپر، پخوانی هند، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې پنگون، ۲۲۰۲، ۱۷۴. پرسیول سپیر، هند، عصري تاریخ، د مشیگن پوهنتون خپرونه، ۱۹٦۱، ۵۴.
۸۸. پال برنارد، په آی خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنۍ اسیا کې، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده. افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانې، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیایي ټولنې خپرونه، د چین چاپ، ۲۰۰۸، ۸۱ - ۱۳۱.
۸۹. مک گورن، د منځنی اسیا پخوانۍ امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷۰.
۹۰. فرینک هولټ، تندر اچونکي زیوس، د یونان شوې باختر جوړول، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، لاس انجلس، لندن، ۱۹۹۹، ۱۲.
۹۱. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰.
۹۲. مک گورن، یاد شوی اثر، ٦۷ – ٦۸ گرشمن ،ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳.
۹۳. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲- ۲۴۴.
۹٤. پورتنی اثر، ۲۴۹، جارج رالنسن، لرغونی تاریخ، لوی مدنیتونه له ۳۰۰۰ مخزېږدیز نه د روم تر پرځولو پورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸.
۹۵. س. و. وج ود، د زمانې غنیمتونه، له لرغونې زمانې نه تر شپاړسمې پېړۍ پورې د نړس تاریخ، فینکس خپرونه، لندن، ۱۹۸۸، ۱۱۷.
۹٦. رنه گروسي، یاد شوی اثر، ۱۹.
۹۷. فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۲.
۹۸. پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴.

۹۹. رنه گروسي، ۳۰ ولسن، لرغونی تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۳۹. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، دویم ټوک، د تاریخ ټولنې خپرونه، کابل، ۱۳۳۹، ۱۴۵. فرای، منځنی اسیا، ۱۲۷.
۱۰۰. بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸.
۱۰۱. رنه گروسه،یاد شوی اثر، ۳۲.
۱۰۲. فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۱۳۵. کهزاد د کوشاني امپراتورۍ اوږد بیان کړی. دویم ټوک، ۲۰۰.
۱۰۳. مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه گروسه. ٦۹.
۱۰۳ الف: گرشمن، ۲۸۹ – ۳۰۹.
۱۰٤. چارلز ډورن، د پوهې تاریخ، بالنټاین، کتابونه، نیویارک، ۱۹۹۱، ٦۷ -۸۹.
۱۰۵. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۳۰۰ - ۳۰۲.
۱۰٦. روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱. نیویارک ټایمز، جولای ۱۷، ۴.
۱۰۷. رومیلا ده پر (یا پپر) د پخواني هند تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۱۷ -۲۱۸.
۱۰۸. رالنسن، پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۴۸.
۱۰۹. تیودور ډاج، سکندر، یاد شوی اثر، ۱۲۲.
۱۱۰. روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۵۱٦.
۱۱۱. مک گورن، د منځنی اسیا لرغونې امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷-۸.
۱۱۲. رالف گرفت (مدون، مترجم او مبصر) د ریگویدا مذهبي سندرې، خپرونکی موتي لال نبر سېداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بیا په ۱۸۹۹ کې خپور شوی و. ۳۴۲، ۵۷۴. له ډاکټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه کوم چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک گورن اثر په نامه د منځنی اسیا لرغوني امپراتوري گانې یې، د کلفورنیا پوهنتون له کتابتون نه ماته په امانت راوړي وو.
۱۱۳. رالف گرفت، د ریگویدا مذهبي سندې، پورتنی اثر، ۴۱۲، ۵۷۴.
۱۱٤. فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۴.

۱۱۵. ارین، یاد شوی اثر، ۲۵۵.

۱۱٦. کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۸، ۳۲۹. کهزاد، افغانستان در پرتو تاریخ، کابل، ۱۳۴٦، ۱٦٠.

۱۱۷. مگ گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري ګانې، یاد شوی اثر، ۴۷۹.

۱۱۸. دوست محمد دوست، د افغانستان ژبې او توکمونه، پښتو ټولنه، کابل ،۱۵۴، ۱٠٦.

۱۱۹. مک گورن، یاد شوی اثر ، ۴۷۸.

۱۲٠. پورتنی اثر، ۴٠۱.

۱۲۱. پورتنی اثر، ۲٠.

۱۲۲. چ.چ ولسن، لرغونې اریانا، اسیايي پوهیز سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱.

۱۲۳. پورتنی اثر، ۱۲۱.

۱۲٤. احمد علي کهزاد، افغانستان، در شاهنامه، بیهقي، کتاب خپرولو مؤسسه، کابل، ۱۳۵۵-۱۹۷٦، ۷۴، ۷۵ کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳٠.

۱۲۵. ولسن، لرغونې آریانا، یاد شوی اثر، ۱۴٠.

۱۲٦. چایلد، آریایان، یاد شوی اثر، ۸۳.

۱۲۷. صدیق الله رښتین، لرغونې پښتو، یونیورسټي بوک ایجنسي، پېښور، ۱۳۷۳-۱۹۹۴، ۱۱۳ - ۱۱۵.

۱۲۸. رچرد فرای، د پارس طلایي دوره، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲.

۱۲۹. مارگن سټرن.

۱۳٠. د قول نقل، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور، ۲٠٠۱، ۱۷۴.

۱۳۱. کم بال، جنګیالۍ ښځې، یاد شوی اثر، ۴۴.

۱۳۲. دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۲. هېرودوت، ۱۲۹.

۱۳۳. الیکزاندر بیلینستکي، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۷۷، ۷٦، ۵۵، ۱٠۲، ۱۱٦.

١٣٤. محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه، استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳ - ۱۲۴.
١٣٥. جوسف د اهموس، د منځنيو پيړيو تاريخ، بارنز او نوبل خپرونه، ١٩٦٨، ١٦١.
١٣٦. دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴. فرای، منځنۍ اسيا، ياد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲.
١٣٧. محمد هوتک ،ياد شوی اثر، ۳۰.
١٣٨. د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۱۱۴. فرای ،منځنۍ اسيا، ياد شوی اثر، ۱۹۱.
١٣٩. عبدالعظيم رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، از پيدايشش آرياها تا انقراض پارت‌ها، ج.ا، نشر کرده اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰. په دې وسيله له محترم عبدالواحد فراهي نه مننه کوم چې د دغه اثر څلورم ټوکونه يې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار فراهي په لاس استولي وو.
١٤٠. کلنټن، د سهراب او رستم تراجيدي، واشګټن، پوهنتون خپرونه، سسياټل، ١٩٩٦، مقدمه.
١٤١. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ياد شوی اثر، ۲۱.
١٤٢. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۸ کلنټن، د سهراب او رستم تراجيدي، ياد شوی اثر، ۱۸۸.
١٤٣. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۴۰.
١٤٤. دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ١١٥.
١٤٥. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۹.
١٤٦. احمد علي کهزاد، غرغښت، يا گرشاسپ، انتشارات دانش، پشاور، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، ۴۵.
١٤٧. پورتنی اثر، ۴٦.

۱٤۸. محمد حیات خان، حیات افغاني، ژباړونکي فرهاد ظریفي او عبداللطیف طالبي، دانش خپرندویه ټولنه، دویم چاپ، ۱۳۸٦، ۲۰۰۷، ۵۱. له محترم محمدحسن شېرزاد نه په دې وسیله مننه کوم چې دغه اثر یې راکړی دی.
۱٤۹. چایلډ، آریایان، یاد شوی اثر، ۱۳.
۱۵۰. د پښتنو شجرې په ډېرو اثرونو کې ثبت شوي دي. په دې اړه نوي او مهم اثرونه دادي. شهسوار سنګروال، د افغانستان قومونه، خپرندوی شمله، پېښور ۲۰۰۷ م. ج. سیال مومند، د پښتنو قبیلو شجرې، یونیورسټي بوک ایجنسي، پېښور ۱۹۸۸. مارګن سټرن، خلک، د پښتو ژبه، پښتو ادبیات، اسلامي دایرة المعارف، لومړی ټوک، ۱۹٦، ۲۱٦ - ۲۲۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، برل خپرونکې مؤسسه، لیدن، ۲۰۰٦، ۱ - ۳.
۱۵۱. نعمت الله، د افغانانو تاریخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن ګارډ بوکس، لاهور ،۱۹۹۹، دویم ټوک،٦۴، ۷۲.
۱۵۲. کهزاد، غرغښت یا ګرشاسب، یاد شوی اثر، ۵٦.
۱۵۳. محمد حیات خان، حیات افغاني، ۱۲۳.
۱۵٤. هنري پریسټلي، حیات افغاني (انګریزي متن) یاد شوی اثر ،۵۳.
۱۵۵. م. الف. شابان، اسلامي تاریخ، نوی تعبیر ،له ٦۰۰ نه تر ۷۵۰ م پورې. کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن ،نیویارک، ۱۹۷۱، ۲۳.
۱۵٦. برنارډ لویس، عربان به تاریخ کې، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۳.

دویم څپرکی

افغان

۱. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل، ۱۹٦۷۱۳٦۴، ۳۰۹-۳۰۸.

۲. ج. بوزورت، د غزنویانو امپراتوري، اډنبره پوهنتون، ۱۹٦۳، ۱۱۳.

۳. سیر ګلاسي، نوی اسلامي دایرة المعارف، التـه میرا پریس، ۲۰۰۲، ۸۹.

٤. ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵٦۱.

۵. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸.

٦. د قول نقل، وارتن ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، سټيفورډ پوهنتون، ۱۹٦۹، ۲۹.

۷. د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۸.

۸. اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹٦۵، ۷۹.

۹. ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹.

۱۰. بري هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱٦، فصل، لمبر ۱٦، فصل ۱٦، لمبر ۳۸.

۱۱. پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴.

۱۲. شون جونګ، د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱

۱۳. کنګهم، د بخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷

۱٤. پورتنی اثر، ۸۹.

۱۵. غلام جیلاني ځواک، اصلات و هویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴.

۱٦. عبدالحی حبیبي، افغان و افغانستان، دغه کتابګوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه ساپي د موقوفاتو اداري لخوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی.

۱۷. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷-۳۰۷.
۱۸. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱.
۱۹. نامه احمد شاه به سلطان عثماني د غلام جیلاني جلالي په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶، ۱۹۶۷، ۹.
۲۰. ج. پ. فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسې، ۲۰۰۲، سنگ میل خپرونه، لاخور، ۱۱.
۲۱. فلورنتیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جورنال، ټانټالون پریس، ټني سي، ۲۰۰۲، ۵۳.
۲۲. جان کې، په افغانستان کې د جنگ تاریخ، لومړی ټوک، شوبي خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲ دغه اثر اول ځل په ۱۸۵۱ یانې د افغان انگلیس له لومړي جنگ نه وروسته خپور شوی و.
۲۳. د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنگ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳۶۳.
۲٤. امان الله، حاکمیت قانون در افغانستان، د حبیب الله رفیع په مقدمه او سمون، امان کتاب خپرولو مؤسسه پېښور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱. په دې وسیله له محترم رفیع صاحب نه مننه کوم چې دغه مهم کتاب یې راکړی دی.

دریم څپرکی

افغانستان

۱. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۸-۷.

۲. د ختیځ سپېڅلي کتابونه، د ویدي مذهبي سندرو، زند اوستا، د ماپادا، او پانیشاد، قران او د بودا د ژوند څخه ځینې برخې، کولونیل پرس، ۱۹۰۰، ٦٧ ٦٩ د لیکونکي شخصي کتابتون.

۳. غبار، افغانستان بیک نظر، کابل، ۱۳٦٧، ۱۹۸۸، باهتمام امین بشردوست، ۳۰.

٤. کهزاد، افغانستان در پرتو تاریخ، د کتاب چاپولو مؤسسه، کابل، ۱۳٦٦، ۱۹٦٧، ۲۵، کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۴.

۵. چایلډ، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۰۹.

٦. فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۸۹.

۷. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۹۴. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۲۰.

۸. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۹۵.

۹. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ٦٥.

۱۰. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴.

۱۱. پورتنی اثر، ۱۷۴.

۱۲. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴٦.

۱۳. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۲۰.

١٤. ولسن، لرغونې اریانا، یاد شوی اثر، ۱۲۱. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۵۷ -۵۹.

۱۵. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۷-۵۰.

۱٦. رومیلا تپر، لرغونی هند، یاد شوی اثر، ۳۹.

۱۷. الیساندرو باساني، پاړسیان، سان مارتیني پرس، نیویارک، ۱۹۷۱، ۱۱.

۱۸. هیوکهیدي، د عربو ستر فتوحات، ده کاپو پریس، د امریکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷.
۱۹. پورتنی اثر، ۱۸۸.
۲۰. فراث، د پارس طلايي دوره، بارنزاونوبل پرس، ۱۹۹٦، ۱۳.
۲۱. فرای، پورتنی اثر، ۱۳. فرای، د منځنۍ اسیا میراث، یاد شوی اثر، ۱۴۸-۱۴۹.
۲۲. غبار، خراسان، ناشر محمد ظاهر یونسي، چاپ دوم، کابل، ۱۹۹۸، ۳۲.
۲۳. کنیدي، د عربو ستر فتوحات، یاد شوی اثر، ۲۸۹.
۲٤. پورتنی اثر، ۱۹۷-۱۹٦.
۲۵. پورتنی اثر، ۱۹۸.
۲٦. غبار، خراسان، یاد شوی اثر، ۲۴.
۲۷. سیف بن محمد، تاریخ نامه هرات، مقدمه از محمد زبیر صدیقي، ناشر کتابفروشی خیام، کلکته، ۱۹۴۳، مقدمه، ۱۳. محمد حسن کاکړ، زما غوره لیکنې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰، ۲۳۸. د معاصر افغانستان تاریخپوهان، مقاله.
۲۸. سیف بن محمد یاسیفي، تاریخنامه هرات، پورتنی اثر، ۷٦.
۲۹. د قول نقل، کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۹.
۳۰. سیفي، تاریخنامه هرات، یاد شوی اثر، ۲۲۴. ۳۰-الف: همدغه اثر، ۲٦۳.
۳۱. حبیب الله تږی، پښتانه، د پښتني فرهنگ د ودې ټولنه - جرمني، پېښور، ۱۹۹۹، ۲۳۰-۲۱۰.
۳۲. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۵۳-٦٤.
۳۳. کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۵۴-٦۳.
۳٤. سلطان محمد، تاریخ سلطاني، ممبی، ۱۲۹۸هجري قمري، ۱۲۲. کاکړ، غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۸٦-٦۵.
۳۵. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸.
۳٦. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱٦۳. ډ. پ. سنگهل، هند او افغانستان، ۱۸۷٦- ۱۹-۷ د دیپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینزلیند

پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹٦۳، ۱۰. ج. الډر، د برتانوي هند شمالي سرحد، د امپراتورۍ سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۹۵-لندن، ۱۹٦۳، ۱۷۵.

۳۷. سنگهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰- ۱۲.

۳۸. پورتنی اثر، ۱٦۸.

۳۹. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵.

٤۰. پورتنی اثر، ۲۰۷-۲۰۰. سنگهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷- ۱۲۹.

٤۱. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷- ۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې،یاد شوی اثر، ۹۹-۱۸٦. سنگهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳ – ۱٦۱.

٤۲. سنگهل، افغانستان او هند، ۱۴۴.

٤۳. پورتنی اثر، ۱۴۴.

٤٤. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷ – ۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹- ۱۸٦ ډیورنډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸٦، ۲۰۰۷.

٤۵. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۸٦.

٤٦. پورتنی اثر، ۱۸۳.

٤۷. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، د هغې جیوستراتیجیکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰، ۱۰۹ - ۱٦۱.

٤۸. کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه د امیر عبدالرحمن په امارت کې ، د تیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹، استین، لندن، ۲۴۸.

٤۹. سنگهل ،افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷.

۵۰. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۵۴. د دغې اوږدې کرښې د په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یو څه متفاوت دی او د ده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د بلوچستان د کمیسیون کار پر مخ بیوه. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱٦٦- ۱٦۸.

۵۱. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱٦۲ – ۱٦٦ سنګهل، ۱۵۵.

۵۲. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹.

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

د ثور کودتا او د هغې ژورې پايلې (۲۰۱۰)

زما غوره ليکنې (۲۰۱۰)

د سرطان کودتا (۲۰۰۹)

د پاچا امان الله واکمنی ته يوه نوې کتنه (۲۰۰۴)

وطن ته يو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)

رڼا او دفاع (ليکونکی، د مقالو تنظيم کوونکی) (۱۹۹۹)

افغانان د شپږشپېتم کال په پسرلي کې له شورويانو سره د جنگ په حال کې (۱۹۹۰)

د افغانستان په اړه د ژنيو جوړه (۱۹۸۸)

افغانان د شپږشپېتم کال په پسرلي کې له روسانو سره د جنگ په حال کې (پښتو)

په فارسي کې:

افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکيل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)

جنگ دوم افغان – انگليس (۱۹۸۹)

مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپيکور او زينو په نظر ښه انسان. د بالابانس ليکنه (۲۰۱۰)

خاطرې، د يوې دورې لنډ تاريخ، د محمود طرزي ليکنه (۲۰۰۷)

د پوهنې فلسفي بنسټونه، د جارج نيلر ليکنه (۲۰۰۲)
د کابل سلطنت بيان، لومړی او دويم ټوک، د الفنسټن ليکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
دموکراسي در جهان امروز، د ميکفيرسن ليکنه (۱۹۷۱)
تاريخ څه ته وايي؟ د اي. اچ. کار ليکنه (۱۹۶۸)
ماکسم گورکي د ادبياتو په اړه (۱۹۶۱)

په انگريزي کې:

د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ (۲۰۰۶)
افغانستان، د شوروي يرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
د افغانستان حکومت او ټولنه، د امير عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
افغانستان، د داخلي سياسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

د بنسټ په اړه:

کاکړ تاریخ بنسټ چې یو علمي، څېړنیز او خپرنیز بنسټ دی په کال **۱۳۹۳**هـ.ش کې ایجاد او د اطلاعاتو او کلتور وزارت په چوکاټ کې ثبت شو.

دا بنسټ د هغې اړتیا له وجې چې په لرغونپوهنې، ټولنپوهنې، فرهنګپوهنې او سیاست کې موجوده وه، رامنځه شو؛ ترڅو یادو ساحو کې دقیقې علمي څېړنې وشي او د دقیقو علمي معیارونو له مخې پخواني آثار بیا چاپ کړي.

زموږ فعالیتونه:

- د تاریخي آثارو لیکل، ژباړل او خپرول
- د پوهاند کاکړ د ټولو آثارو بیا ځلي چاپ او تر خلکو رسول
- د پخوانیو آثارو تدقیق او بیا خپرول
- تاریخي او علمي څېړنو ته لار هوارول
- د تاریخي سیمینارونو، ورکشاپونو، کنفرانسونو او سمپوزیمونو جوړول
- د علمي شخصیتونو، مناسباتو او تاریخي ورځو لمانځل
- د تاریخي اسنادو را ټولول، ارشیف او بیا چاپول
- د ملي ارزښتونو او میراثونو خوندي کول
- د پوهاند کاکړ او نورو تاریخ لیکوالو کاتوبونه په غږیزه بڼه جوړل
- د تاریخي عکسونو راټولول
- په آنلاین بڼه د پوهاند کاکړ او نورو لیکوالو مقالې او کتابونه خپرول

له پورتنیو فعالیتونو علاوه؛ کاکړ تاریخ بنسټ په لغمان کې د پوهاند کاکړ د مقبرې د جوړولو کار پیل کړی او غواړي چې له مقبرې سره خوا کې د تاریخي او علمي بحثونو یو لوی تالار، کتابتون، مسجد، د موټرو تمځای او په ټوله کې یو لوی علمي مرکز تأسیس کړي.

موږ هڅه کوو چې د نامتو افغان څېړونکو خورې ورې ليکنې راټولې او له علمي بنسټونو سره د مسلکي او تخصصي مرستې ترڅنګ د دوی ملاتړ هم وکړو. زموږ موخه د افغانستان د تاريخ په لا شتمنولو کې برخه لرل دي.